

Tanzimat Döneminde Mimarlığın Değişen Bilgisi: *Fenn-i Mimari*, Gazeteler ve Diğerleri

Göksun AKYÜREK*

En önemli tarihsel kaynakları inşa edilmiş yapılar ve bürokratik mekanizma içinde inşaata dair resmi yazışmalar olan Osmanlı mimarlığı, geç XIX. yüzyıla kadar henüz özerk ve yazılı bir bilgi alanı olarak kurulmamıştır. Bu durum bir taraftan mimarlık tarihçilerinin araştırma alanını daraltırken, diğer taraftan da tarihyazımına yönelik farklı stratejiler geliştirilmesini zorunlu kılmaktadır. Ayrıca, XVIII. yüzyıl ve sonrasına ait mimari üretime dair Avrupa’da inşa edilen yapılarla dil birliği kuran ya da tipolojik benzerlikler gösteren yapıları orijinal/kopya ilişkisi içinde yorumlayan Batılılaşma anlatısı, Doğu-Batı ayrımını vurgulayarak ürettiği hiyerarşik söylem nedeniyle problemlidir. Özellikle Tanzimat Fermanı’nın ilan edilmesiyle birlikte mimari gelişmeler için “modernleşme” sürecine paralel bir modernlik öneren *Batılılaşma* kavramı, aynı zamanda homojen bir “Batı mimarlığı” ile kurulan benzerliklerin, dolayısıyla da kimliğe dair bir bozulmanın ifadesi olarak da yorumlanabilen çelişkiler barındırır. Buna karşılık Edward Said’in *Şarkiyatçılık* tartışması sonrasında gelişen post-kolonyal kuram bugün Batı ile Doğu ya da Batı-dışı olarak ayrımlanan farklı coğrafyalarda sosyal, kültürel ve estetik benzerlikler üreten ilişkilerin iktidarın mekansal dağılımından bağımsız düşünülmemeyeceğini göstermiştir.¹ Bu doğrultuda Osmanlı Devleti ile Batı Avrupa arasında toplumsal hayatın birçok alanında olduğu gibi mimari üretim yoluyla yapılan aktarımların da tahakküm kurucu bir tarihselliği bulunan bir ilişkinin parçası olduğu düşünülmelidir. Bu nedenle artık buralı özneyi susturan taklit anlatısı yerine tarihyazımsal bir strateji olarak Batı’nın yarattığı hegemonyal etkiye karşılık karmaşık tepkiler veren öznenin konumu, üzerinde yer aldığı Şarkiyatçı bağlamla birlikte vurgulanmalıdır.

* Öğr. Gör. Dr., Gebze Yüksek Teknoloji Enstitüsü, Mimarlık Fakültesi.

1 Edward Said, *Şarkiyatçılık: Batının Şark Anlayışları*, B. Ülner (çev.), 4. Baskı, İstanbul: Metis, 2004.

3 Kasım 1839'da Tanzimat Fermanı'nın ilan edildiği ortamı hazırlayan ve ardından yaşanan siyasal ve toplumsal gelişmeleri tartışan kaynaklarda "Tanzimat dönemi" olarak nitelenen tarihsel aralık, 1876 yılında Sultan II. Abdülhamid'in tahta çıkışı ve ardından I. Meşrutiyet'i ilan edişi ile sınırlanan dönemi kapsar. Osmanlı tarihinde önemli bir siyasal eşik olarak kabul edilen bu fermanın ilanını hazırlayan süreçte ve sonrasında merkezi iktidarın paylaşıldığı devlet mekanizmasının genişlemesine paralel olarak hukuk, vergi sistemi, eğitim gibi alanlarda başlatılan yeni uygulamalar ve Batı Avrupa devletleri ile artan ilişkiler mimarlık pratiklerinin de dahil olduğu Osmanlı toplumsal hayatı üzerinde farklı etkiler yaratmıştır. Esasen XIX. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren Osmanlı topraklarında çeşitli alanlarda olduğu gibi resmi ve özel mimari üretimde Batı etkisi çeşitli biçimlerde artmıştır. Burada, birçok toplumsal alanda olduğu gibi mimari üretimde de Avrupalı teknik adama, sanatçıya ve mimara geniş bir eylem alanı açan gelişmelerin, dışarıdan gelen etkilerin yanı sıra, Osmanlı yöneticilerinin de katkısıyla bilginin toplumsal bağlamının değiştiği, yeni bir "doğruluk rejimi"nin kurulması sürecinin beraberinde yaşandığı iddia edilmektedir. Eski pratikleri ve bilgi üretme biçimlerini işlemez kılan bu durum, kendisini evrensel bir bilgi ve iktidar merkezi olarak dayatan karmaşık bir Batı sorunsalı etrafında tariflidir. Bu bağlamda toplumsal bir mekanizma olarak bilgi ve iktidar ilişkisini sorunsallaştıran Michel Foucault'nun sunduğu kavramlar bu problemin çerçevesini kurmaya yardımcı olmaktadır.² Foucault'nun "doğruluk rejimi" olarak adlandırdığı şey, esasen bir toplulukta neyin doğru, neyin yanlış olduğuna karar veren söylemsel olan ya da olmayan mekanizmaların bütünüdür. Bu oluşum doğruyu söyleyebilecek olanların konumlarını, yani özneyi ve doğrunun nesnesini de belirler. Bilgi ise bu sürecin içinde kendini "doğru söylem" olarak kurar. Bu durumda "doğruluk" kendisini üreten ve destekleyen iktidar sistemleriyle ve kendisinin meydana getirdiği ve kendisini yayan iktidar etkileriyle döngüsel bir ilişkide kurulur. Bilgiyi var eden bu karmaşık ilişkiler ağı içerisinde söylemsel olan ve olmayan pratikler bulunur. Mimarlık da diğer söylemsel olmayan şeyler gibi kendi otonomi ve kuralları içinde oluşarak söze eklenir, ancak söze indirgenemez.³ Böylece kendi otonomisi içinde söylemin oluşumuna eklenen mimari pratikler, hem siyasal kurumların ve toplumsal mekanizmaların hem de yenilenen bilgiye ve pratiğe dair uygulamaların ve bilimsel söylemlerin içinde yer alırlar. Buna karşılık mimari ürünler temsili bir dil olarak biçimsel bir yaklaşımla okunamazlar.

Bu tartışmanın paralelinde, burada XIX. yüzyıl boyunca Batı'nın farklı etkileriyle oluşan yeni doğruluk rejiminin mimari pratikler üzerinde nasıl bir etki alanı kurduğu tartışılmak istenmektedir. XIX. yüzyıl boyunca Batı ile farklı

2 Michel Foucault, *The Archeology of Knowledge*, 4. Baskı, London and New York: Routledge, 2006.

3 Gilles Deleuze, *Foucault*, London and New York: Continuum, 1999, s. 43-5.

karşılaşmalar sonrasında gözlemler, deneyimler ve aktarımlarla inşa edilen yeni bilgi alanı, mimarlık gibi köklü tarihselliği olan birçok toplumsal pratiğin üzerinde durduğu geleneksel bağlamı da etkisi altına almıştır. Bu karşılaşmaların en önemli tanıkları çeşitli Avrupa kentleri üzerine yazılan seyahatname ve sefaretname metinleridir. Önemli bir kısmı Hariciye Nezareti'nde çalışan ve çeşitli gerekçelerle Avrupa ülkelerine giden Osmanlı bürokratlarının gözlemlerini ve kendi devletlerine yönelik eleştiri ve önerilerini aktaran bu metinler XVIII. yüzyıldan beri önemli siyasi metinler olmalarının yanısıra matbaanın yardımıyla edebi kültüre de eklenirler. Bu türün erken örnekleri Sadık Rifat Paşa'nın *Avrupa Ahvâline Dâir Risâle*'si ile Mustafa Sami Efendi'nin *Avrupa Risâlesi*'dir.⁴ Bu metinlerin yazarları, konuşabilme ayrıcalığına sahip olan ve sürekli olarak yeniden kurulan siyasal hiyerarşinin üstlerinde konumlanabilen yeni bir bürokrat ve aydınlar grubunun üyeleridir. Oldukça farklı toplumsal gruplardan gelen, büyük bir kısmı bu yüzyıla ait önemli ve yeni bir bürokratik kurum olan Tercüme Odası'nda yetişen ve çoğunlukla Hariciye Nezareti'nde çalışan bu karmaşık özne grubunun Avrupa kentini okuma biçimi ise hayrete düşürecek biçimde ortaktır.⁵ Bu metinlerde sürekli tekrar eden ortak bir tema, hayranlıkla gözlemlenen tekil ve üstün bir yapı olarak "Avrupa kenti"nin arkasında yüce bir düzen ve bu düzeni kuran aşkın bir bilgi olduğu iddiasıdır. Örneğin Tanzimat döneminin önemli edebiyatçısı ve gazete yazarı Namık Kemal, konuşabilme ayrıcalığına sahip Tanzimat öznesinin kavramsal repertuarına ait önemli ipuçları sunan "Terakki" isimli makalesinde⁶ Londra'yı "enmûzec-i âlem" yani bir dünya modeli ve "medeniyet-i hâzırayı" gösteren bir "resim" olarak tanımlarken, farklı seyahatler yapmış olan başka yazarlar için bu Paris veya Viyana da olabilir.

4 1807 doğumlu Mehmet Sadık Rifat Paşa, Viyana'ya büyükelçi olarak atandıktan sonra gözlemlerini, 1837'de yazmaya başladığı ve Osmanlı Devleti'ne yönelik bir reform metni olan *Müntahabât-ı Âsâr* (Seçilmiş Eserler) içinde bir risale olarak kaleme almıştır. Bu metni Şerif Mardin (*Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, İstanbul: İletişim, 2003, s. 191-217) Tanzimat Fermanı'na giden süreçte kavramsal bir rehber olarak ele alır. Sami Efendi ise, Paris Büyükelçisi Ahmet Fethi Paşa'nın sefaret sır kâtibi olarak 1830'ların sonlarında yaptığı Paris yolculuğuna ait gözlemlerini kendi ifadesiyle "avâm-ı millete" yönelik olarak *Avrupa Risâlesi* isimli kırk sayfalık bir seyahatname olarak yazmıştır. Bu metin Temmuz 1840'ta *Takvim-i Vakayi* matbaasında basılmıştır. Metnin analitik bir güncel Türkçe çevirisi ve Sami Efendi hakkında ayrıntılı bilgi için; Fatih Andı, *Bir Osmanlı Bürokratinin İzlenimleri-Mustafa Sami Efendi ve Avrupa Risalesi*, İstanbul: Kitabevi, 2002.

5 Bu iddia farklı yazarlarca dile getirilmiştir. Bkz. Ekrem Işın, "Osmanlı Modernleşmesi ve Pozitivizm", *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, İstanbul: İletişim, 1985, c. II, s. 352; Şükrü Hanioglu, "Bilim ve Osmanlı Düşüncesi", *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, İstanbul: İletişim, c. II, s. 346-7; Ahmet Hamdi Tanpınar, *XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul: Çağlayan, 2003; İbrahim Şirin, *Osmanlı İmgeleminde Avrupa*, Ankara: Lotus, 2006.

6 Namık Kemal'in "Terakki" (*İbret*, sy. 45, 5.11.1872) başlıklı yazısından aktaran, Mehmet Kaplan, İnci Enginün ve Birol Emil, *Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi*, İstanbul: İ.Ü. Edb. Fak. Mat., c. II, s. 193.

Osmanlı aydınları için ideal bir düzenin kusursuz sahnesi olan bu kentlerin işleyişinin arkasında ise yeni bir “doğru bilgi” bulunur. Farklı yazarlarca “ilim ve maarif” veya “ulûm ve fûnûn” olarak ifade edilen bu yeni bilgi türü, Batı ile farklı karşılaşmalar sonucunda inşa edilen yeni bir bilim kültü oluşmasında da öncü olacaktır. Uzun yüzyıllar boyunca Osmanlı bilimsel anlayışının kuramsal çerçevesi, ana hatlarıyla, Kur’an’ın sorgulanamazlığı, Aristotelesçi tümdengelimci mantığın üstünlüğü, iyiyle kötünün birbirinden çok net ayrıldığı bir dünya görüşü ve gizemci gelenekten kaynaklanan soyut bir idealizmden oluşmaktadır.⁷ Avrupa’da gözlemlenen farklılıkların arkasında yer aldığı düşünülen “yeni bilgi”yi kavrama ve anlamlandırma çabaları da aradaki epistemolojik farklılıklar içinde düşünülmelidir. Batı’nın üstünlüğüne dair ortak bir söylemsel pratiğe dönüşen Avrupa gezi ve gözlem metinlerinde sık sık kullanılan “ulûm ve fûnûn” bu nedenle farklı ve yeni bir bilgi türü olarak tahayyül edilmiştir. Avrupa’da gözlemlenen yeniliklere dair mucizevî bir araç olduğu düşlenen bu kavramın kullanılmaya başlanması Tanzimat’ı hazırlayan gelişmeler ve bu süreçte açılan yeni kurumlarla birlikte bu yüzyıla ait bir yeniliktir.⁸ Bu doğrultuda ortak tanıklıklarla inşa edilen Batı’nın “gizli bilgeliği” inancına karşı, yine aynı süreçte bilgiye ve eğitime, var olan yetersizlikleri düzeltecek neredeyse sihirli ve esoterik nitelikler atfedilmiştir.⁹

Buna karşılık Osmanlı Devleti yöneticileri için bu süreçte ortaya çıkan problem, “ulûm ve fûnûn”, “ilim ve maarif” gibi farklı biçimlerde isimlendirilen yeni bilgiyi aktarmak ve ardından kurulacak yeni eğitim kurumlarıyla birlikte bu bilginin toplumsal bağlamda işlerliğini, meşruiyetini ve görünürlüğünü inşa etmektir. Mimari üretim ise zaman zaman bu insanın önemli araçlarından biri olarak görülmüştür. Bu doğrultuda 1845 yılında sivil eğitimde yapılacak olan ıslahatın önemli bir basamağı olarak kurulacak ilk Osmanlı üniversitesi Darülfünun için projesi İtalyan mimar Gaspare Fossati’ye hazırlanan ve Ayasofya’nın hemen yanı başında inşa edilecek olan dev kütleli yapı bu arzunun anıtsal bir ifadesi olarak İstanbul’un merkezindeki konumunu alacaktır.¹⁰ Böylece klasik Osmanlı eğitim sisteminin ikinci ve son basamağı olan medreselerde bir ıslahat yerine Tanzimat’ın ilanından yaklaşık altı yıl sonra, Darülfünun adıyla dinlerarası karma bir “üniversite” kurulması için

7 Jale Parla, “Tanzimat Düşününde Batılılaşmanın Sınırları”, *I. Osman Hamdi Bey Kongresi-Bildiriler (2-5 Ekim 1990)*, İstanbul: Mimar Sinan Üniversitesi Yayınları, 1992, s. 135.

8 İsmail Kara, “Les notions de “science” (ulum, fûnun) et d’art” (sanat) à l’âge des réformes Ottomanes”, *Médecins et Ingénieurs Ottomans à l’Âge des Nationalismes*, Paris: Maisonneuve et Larousse, 2003, s. 32.

9 Benjamin Fortna, *Mekteb-i Hümayûn: Osmanlı İmparatorluğu’nun Son Döneminde İslâm, Devlet ve Eğitim*, (çev. P. Sıral), İstanbul: İletişim, 2005, s. 75.

10 Bu konuda daha ayrıntılı bir tartışma için bkz. Göksun Akyürek, “Bilgiyi Yeniden İnşa Etmek: Tanzimat Dönemi Osmanlı Mimarlığı”, Doktora tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, İstanbul, 2008.

alınan kararlarla birlikte, Osmanlı yöneticilerinin Batılı bilgiyi kendi bağlamlarına hızla tercüme etmek istediklerini gösteren oldukça önemli bir adım atılmıştır. Bu girişim başarısız olsa da bu proje sayesinde faydalı bilginin değişen toplumsal bağlamı mimari üretimin de dahil olduğu karmaşık bir süreçte yeni ve önemli bir görünürlük kazanmıştır. Burada mimarlık bilgisinin bu değişimden nasıl etkilendiğini tartışmak üzere öznesi devlet olan mimari üretim ele alınacaktır. Bu doğrultuda mimarlık bilgisinin resmi müdahalelerle geçirdiği değişim ve aynı süreçte tarihi ve fiziksel dokusuyla kentin nasıl yeni bir bilgi alanı olarak kurulduğu tartışmaya açılmaktadır. Ancak öncelikle bu eşige gelene kadar Osmanlı mimarlık bilgisinin eldeki kaynaklara göre belirlenmiş genel çerçevesi ele alınacaktır.

I. XIX. Yüzyıla Kadar Osmanlı Mimarlık Bilgisine Dair Kavramlar, Kaynaklar ve Sınırlar

Tamamen ortadan kaldırıldığı 1831 yılına kadar Osmanlı mimarlık faaliyetlerinin ana ekseninde Hassa Mimarlar Ocağı bulunmaktadır. Uzun yüzyıllar boyunca Osmanlı mimarlığının kavramlarını ve bilgisini üreten, pratiğini denetleyen ve inşaat faaliyetlerinin en tepesinde bulunan bu merkezi devlet örgütüdür. Kuruluşu en erken resmi belgelerde XVI. yüzyıla tarihlenen bu örgüt, kuruluşundan beri esnek bir yapı sergilemektedir.¹¹ Ayrıca Hassa Mimarlar Ocağı'nın inşaat faaliyetlerindeki etkinlik alanı da yüzyıllar içinde çeşitlilik gösterir. Buna karşılık hassa mimarları genel bir ifadeyle ülke çapında tüm devlet yapılarının inşaat ve tamir işlerini yürütürken, mimarlık bilgisi ve düşüncesi de XIX. yüzyıl sonlarına kadar bu bürokratik yapıdan kopup özerkleşemediği için uygulama ile bütünleşik olarak örgütün kapalı yapısı içinde sürdürülmüştür.¹² Bilginin uygulama içinde ve sözlü olarak üretiliyor olması mimari bilginin yazılı olarak ifade edilmesine ihtiyaç bırakmamıştır. Çok kısıtlı olan mimari metinlerse özerk bir mimarlık söylemi geliştirmek yerine edebi alana ya da vakanüvislik geleneğine eklenerek döneme dair çok dolaylı ve zayıf bir bilgi birikimi aktarırlar.¹³ İyi bilinen birkaç kaynaktan oluşan erken dönemlere ait Osmanlı mimarlık yazınında mimari tasarımın ardında yatan düşüncelere ve estetik kaygılara yönelik bir tavıra rastlamak mümkün değildir. XVI. yüzyıl Hassa Mimarbaşı Mimar Sinan gibi önemli bir hassa mimarı tarafından yazdırılan, ancak popüler bir beğeni kaygısıyla ve edebi bir dille kaleme alınan eserler bile Ayasofya ile

11 Şerafettin Turan, "Osmanlı Teşkilatında Hassa Mimarları", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 1963, c. 1, sy. 1, s. 151-203; Cengiz Orhonlu, "Şehir Mimarları," *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, 1981, sy. 2, s. 1-30.

12 Uğur Tanyeli, "19. Yüzyıl Türkiye'sinde Mimari Bilgi Alanının Biçimlenişi", *19. Yüzyıl İstanbul'unda Sanat Ortamı*, İstanbul: Sanat Tarihi Derneği, 1996, s. 83.

13 Uğur Tanyeli, "Mimarlık Terminolojilerinin Doğuşu Üzerine Gözlemler", *Mimarlık*, 1990, sy. 241, s. 53.

girdiği rekabet gibi dönemin mimarlık dünyasına dair çok temel ikonografik referanslar dışında Osmanlı mimarlık bilgisine dair kapsamlı bilgiler sağlayamaz.¹⁴ Buna karşılık XIX. yüzyıla gelene kadar Osmanlı mimarlık bilgisi deneyim, gözlem, gelenek ve temel bir matematik ve geometri bilgisi üzerine kuruludur. Mimari repertuarın güçlü gelenek ve toplumsal sınıflara ait sınırlarla belirlenmiş olması, anıtsallığın en önemli aracı olan dini yapıların sultan ve ailesinin tekelinde bulunması, yapı malzemelerinin ve inşaat tekniklerinin oldukça kısıtlı olması gibi nedenler de aynı sonucu üreten sebepler olarak bu doğrultuda sıralanabilir. Her ne kadar mimarbaşı ve Hassa Ocağı'na bağlı diğer mimarlar özel kişiler için yapı yapıyor olsalar da bu yapıların alabileceği biçimler toplumsal uzlaşıyla çizilmiş, yazılı olmayan ancak etkin kurallarla belirlenmiştir.¹⁵

Klasik dönem Osmanlı mimari repertuarının sınırlılığı, aynı zamanda mimari temsil tekniklerinin de bağlı olduğu temel geometri ve matematik bilgisinin dar çerçevesi ile belirlenir. Ortaçağ İslam ve Osmanlı dünyasında geometri/hendese, görsel düşünceye ve tasarımcının grafik imgelemine daha uygun olduğu için mimari pratikte ve süsleme sanatlarında önemli bir rol oynamıştır.¹⁶ Teori ve pratik arasında doğrudan bir bağ kuran geometri ve mimarlık ilişkisi mimarlığa saygıdeğer bir “bilimsel” statü kazandırırken geometrinin soyut dili de tasarıma yönelik bir estetik oluşturmuştur. İki boyutlu yüzey bezemelerinde ve üç boyutlu mukarnas uygulamalarında kullanılan karmaşık soyut geometrik düzenler mimar ve yapı ustalarının uygulamaya yönelik temel ve pratik bir geometri bilgisine sahip olduklarını gösterir. Basit iki boyutlu çizimler ve gerekli hallerde minyatür tekniğini andıran “resm”lerle ifade bulan mimari temsil alanı, geç XIX. yüzyıla kadar perspektif gibi daha karmaşık çizim tekniklerini kullanmamıştır.¹⁷ Ortaçağ İslam dünyasındaki

14 Sinan'ın hayatının son dönemlerinde kendi ağzından şair/ressam Mustafa Sai'ye yazdığı biyografisi bugün elimize beş farklı versiyon olarak ulaşmıştır; *Adsız Risâle*, *Risâle-i-mi'mâriyye* ve ikisinin geliştirilmiş son hali *Tuhfetü'l-mi'mârin*'dir. Bunlar eskiz niteliğinde eserlerdir. Daha uzun versiyonları ise *Tezkiretü'l-bünyan* ve *Tezkiretü'l-ebniye*'dir. Bu eserlerin daha ayrıntılı bir incelemesi için bkz. Gülrü Necipoğlu, *The Age of Sinan: Architectural Culture in the Ottoman Empire*, London: Reaktion Books, 2005.

15 Yazılı olmayan ancak toplumsal uzlaşıyla belirlenmiş bu sınırları Necipoğlu “decorum” kavramıyla tartışmaktadır. Bkz. Necipoğlu, *The Age of Sinan*.

16 Osmanlı ve İslam düşüncesinde mimarlık düşüncesinin tarihselliğine dair oldukça az malzeme olmasına rağmen kapsamlı bir metin Gülrü Necipoğlu tarafından yazılmıştır. Necipoğlu, Osmanlı ve İslam dünyasında Ortaçağ mimarlık düşüncesinin antik Yunan felsefesinin etkisiyle geometri ile nasıl bir ilişki kurduğunu ve bir meslek adamı olarak mimarın bilgi dünyasını tartışmıştır. Bkz. Gülrü Necipoğlu, *The Topkapı Scroll: Geometry and Ornament in Islamic Architecture*, Santa Monica: The Getty Center for the History of Art and the Humanities, 1995.

17 “Resm”, Osmanlı mimarlığında çizimlere verilen genel addir. Bkz. Gülrü Necipoğlu, “Plans and Models in 15th and 16th Century Ottoman Architectural Practice”, *Journal of the Society of Architectural Historians*, 1986, sy. 45/3, s. 224-43. İlk Osmanlı pratik perspektif kitabı ise XIX. yüzyıl sonlarında basılmıştır. Bkz. Tanyeli, “Mimari Bilgi Alanının Biçimlenişi”, s. 88.

mimari çizim geleneğini inceleyen Necipoğlu, bu çizimlerde aritmetik sayılar bulunmadığına dikkat çeker. Taşköprüzade, İbn Haldun gibi ansiklopedistler de mimarlığın geometriyle ilişkisini vurgularken aritmetikten bahsetmezler.¹⁸ Aritmetik bilgisi, arazi hesabı, yapılarda kullanılan malzeme masrafları ve işçi ücretlerini hesaplamak gibi şantiye yönetimine dair bir araç olarak gerekli görülmektedir. Osmanlılarda saray çevresinin yaptırdığı kamu yapılarında bu hesapları yapmakla görevli bina eminleri bulunurken daha önemsiz yapılarda mimarlar da bu işten sorumludur. Bu esnada Avrupa'da Rönesans dönemi meslektaşları rakamlara dayalı oranlı ve ölçekli çizimlere geçip geometriyi bir kenara bırakırken İslam dünyasında mimarlığı uygulamalı mekaniğin bir kolu olarak gören anlayış devam etmiştir.

Diğer taraftan XVII. yüzyılda Cafer Ağa'nın Sultan Ahmed Camii mimarı Mehmet Ağa için yazdığı ve sufi sembolizmine bağlı bir evren tasviri içinde mimarlığı müzikle beraber dolaylı olarak ele alan *Risâle-i Mi'mâriyye* (bundan sonra *Risâle*) dönemin mimarlığına dair sınırlı da olsa bazı düşünsel ipuçları sunar. Kendisi de bir geometri risâlesi yazmış olan Cafer Efendi'nin eserinde uygulamalı geometri (hendese) ve mesâha (geometrik şekillerin uzunluk, yüzey ve hacimlerini ölçme bilimi) mimarlık için hâlâ oldukça büyük bir öneme sahiptir.¹⁹ Cafer Efendi, "hendese ilmini ... bu güzel ilmi ve az bulunur fenni bilmedikçe, ... mimarlık sanatında gereği gibi üstad ve mahir" olunamayacağı yazar.²⁰ Hendese, Cafer Ağa'nın açıkladığı haliyle sözlükte iki anlama gelir; biri "zirâ' ile ölçmek", diğeri "oranlamak"tır. Uygulamada ise "zat-ı eşyanın ve eşkalün mikdarını bilmektir", yani cisimlerin iki boyutta ifadesi olabilecek temel bir geometri bilgisidir. Hendesenin ismi faili "mühendis"tir. *Risâle*'de Araçça kökenli bir kelime olan mimar "ma'mur edici", mühendis(z) "arşunla ölçücü" olarak tanımlanır. Aynı zamanda, hendese ilmi kitaplardan nazari olarak okunduktan sonra "mesleğin esası" büyük üstatların yanında çalışarak öğrenilir. Yani Öklit teoremine dayalı temel bir geometri, mesaha ve aritmetik bilgisi alan mimar, diğer herşeyi usta-çırak ilişkisi içinde "ameli" olarak öğrenir. *Risâle*'deki kavramlara çok yakın ifadeler bürokratik belgelerde mimarlık statüsü verilecek kişilerin "iş" in uzmanı olmaları talebi için de kullanılır. Bunlar "ilm-i hendese"de maharet sahibi olmak, "sanat-ı mimariyede kamil ve ilm-i hendesede mahir" olmak, "hendese ve mesâha (ölçme) ilminde mahir" olmak, "ilm-i hendeseden haberdar ve emr-i bina ve mesâhayı" bilmek olarak ifade edilen ve neredeyse yüzyıllardır değişmeyen ortak bir terminoloji kullanırlar.²¹ Buna karşılık mimar ve mühendis ayrımı, modern tekniklerin

18 Necipoğlu, *The Topkapı Scroll*, s. 140.

19 Necipoğlu, *The Topkapı Scroll*, s. 153.

20 Orhan Şaik Gökyay, *Risâle-i Mi'mâriyye-Mimar Mehmet Ağa-Eserleri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1976, s. 128.

21 Orhonlu, "Şehir Mimarları", s. 16-7.

gelişmesiyle birlikte uzmanlaşmanın ve iş bölümünün sonucu olarak XIX. yüzyılda ortaya çıkmıştır. XVI. yüzyıldan beri mimarlıkla ilgili metinlere baktığımızda ise mimarlık ve mühendislik sıfatlarının aynı kişide toplandığını görürüz. Örneğin Mimar Sinan'ı anlatan eserlerde mimarı yüceltmek üzere “sermimaran-ı cihan ve mühendis-ı devran” ifadesi kullanılmıştır.²²

Buna karşılık erken XIX. yüzyıl, Osmanlı mimarlık bilgisi alanında yeni gelişmelerin yaşanmaya başladığı bir dönem olarak göze çarpar. Uğur Tanyeli, döneme ait bir grup mimari çizimde rastladığı *mikyâs* terimini, mimari ölçüğe dair yeni bir kavramın ortaya çıkışı olarak değerlendirirken, benzer örneklerle birlikte gözlemediği yeni bir terminoloji oluşturma çabasını yazılı bir mimarlık kültürünün ortaya çıkışını hazırlayan önemli bir eşik olarak yorumlamaktadır.²³ Diğer taraftan mühendislik ve mekanik gibi alanlarda ortaya çıkan faydalı bilgiye duyulan ihtiyaç öncelikle askeri alanda yeni okullar kurulmasını sağlamıştır. Bu süreçte askeri eğitimde alınan faydacı tavır mimarlık alanını da yakından etkilemektedir. Buna göre “doğrusu”nu öğrenmek üzere Batılı uzmanlara başvuran yöneticiler, askeri teknolojilerle kesiştiği alanlarda mimarlık bilgisinin de değiştiğine tanık olmuş ve 1801 yılından itibaren Hassa Mimarlar Ocağı'na bağlı mimarların Mühendishane'de yeni bir “teorik” eğitim almasına karar vermiştir. Osmanlı mimarının formasyonuna dair bu önemli gelişme, mimar halifelerinin “meşgûliyetleri olmadıkça Hendesehâne'ye müdâvemet edüp sanâyi'-i mi'mâriyye ve fûnûn-u hendese-yi ilmen ve amelen tahsile sa'y eylemeleri” talebiyle ifade bulur.²⁴ Bu kararı takip eden 1807 yılında ise Mühendishane'de eğitim gören mimarların derse olan ilgisizliğinden yakın bir belge, mimarların kendilerine gerekli olan bilgiye ilgi gösterdiğinden ve onlar için gerekli görülen diğer bilimlere, yani teorik eğitime karşı ilgisiz kaldıklarından yakınmaktadır:

... öteden berü Mühendishâne şâkirdânının ekserîsi mi'mâr kalfası olup her biri haftada ikişer üçer gün ders ve tahsillerinden devr ve keşf-i ebniyye bahânesiyle İstanbul'un esvâk ve pazarını geşt-ü gûzâra (*gezip tozma*) me'lûf olduklarından bunlar mi'mârlığa lâzım olacak kadar san'at-ı resmiyye ve mesâha öğrenüp diğer fûnûn-ı lâzımede gâfil bulduklarından bundan sonra şâkirdândan münâsîp mikdânı mi'mârağalığı maiyyetine tefrik olunup diğerleri mektebde dersleriyle meşgûl olalar. Mi'mâr mühendisi muavinlikleri Mühendishâne'ye merbût olup münhall (*boşluk*) vukû'unda sınıf-ı râbî' (*dördüncü sınıf*) veyâhud sâlis (*üçüncü*) şâkirdânından müstaidlerinden râğbet eder olur ise âna tevcih olunup münhaller bî-gâneye (*kayıtsız, yabancı*) verilmekten men' oluna.²⁵

22 Mustafa Cezar, *Sanatta Batı'ya Açılış ve Osman Hamdi*, İstanbul: İş Bankası Yayınları, 1971, s. 61.

23 Tanyeli, “Mimari Bilgi Alanının Biçimlenişi”, s. 85.

24 Cezar, *Sanatta Batıya Açılış*, s. 62.

25 Aktaran, Cezar, *Sanatta Batıya Açılış*, s. 63.

Bu ifadeler, mimarların derslere sadece “mimarlığa lazım olacak kadar” ilgi gösterdiğini anlatır.²⁶ Bunlar da belgede anlatıldığına göre temel bir çizim yapma ve ölçme bilgisini öğreten “san’at-ı resmiyye ve mesâha”dır. Burada mimarların diğer derslere gösterdiği ilgisizliğin farklı gerekçeleri olabilir. En temel gerekçe ise diploma almak gibi bir zorunluluğu olmayan hassa mimarlarının gündelik mesleki pratiklerini aksatmadan ve işlerini sürdürmeye yarayacak kadar “mimarlık bilgisi”ne ihtiyaç duymalarıdır. Hassa mimarlarının beklentileri karşılamada yetersiz olduğundan yakınan yöneticiler ise bir yandan mimarların Mühendishane’de eğitim almasını ve boşalan mimar kadrolarına atanacakların mimarbaşının ve Mühendishane başhocasının onayıyla seçilmesini talep ederken diğer taraftan da özellikle saray için yapılacak işleri götürü usulüyle özel sektöre açmaktadır. Böylece diğer emtia gibi hizmetin de serbest dolaşıma girdiği ve rekabetin başladığı bir ortamda Avrupalı meslektaşıyla daha fazla karşılaşacak olan Osmanlı mimarı için bilginin öneminin daha da artacağı yeni bir dönem başlamak üzeredir. Bu eşikten sonra mimarlık bilgisi de farklı aktörlerin dahil olduğu karmaşık bir süreçte, sistematik eğitim gerektiren yeni bir bilgi alanı olarak inşa edilecektir.

II. Mimarlığın Yeni Bilgisi: Fenn-i Mimari

Kâğıthane’ye vardım, yapılar acâib. Mîrî ebniyesine dikkât olunmuyor. Hasköy Kışlası’nı gördüm. Bütün ahşab, bayâ bir konak gibi yapılıyor. Ben ise Tersâne Kışlası gibi tenbih eylemiştim. Re’is Efendi’ye söyle, Françe’den mühendis mi’ mâr ve Ofiçiyal gözetmeğe sa’y eylesün. Mi’ mâr celbeylesün, kalelerimiz mühendissizdir, olmaz.²⁷

... ezcümle bizim mi’ mârlarımız ve dülger kalfaları fenn-i mi’ mârinin dakayıkından bî-haber olmaları cihetiyle Avrupa’dan birkaç mütefennin mi’ mâr celb olduğu halde ... [şehirde yapılacak olan kârgir evlerin] ... giderek ehven mesârifle vücûda geleceği ma’lûm ve daha ilerisi için dahi şimdiden on beş kadar müstaid çocuklar bu tarafa gönderilip de fenn-i mi’ mârinin

26 1806’da Mühendishane’nin ders programı şöyle: Birinci sınıf; resm-i hatt, imlâ, ilm-i hesap (*aritimetik*), san’at-ı ressamîyye (*teknik resim*), Arapça, hendeseye giriş, hesap, Fransızca. İkinci sınıf; ilm-i hesap, hendese, coğrafya, Arapça ve Fransızca. Üçüncü sınıf; coğrafya, ilm-i müsellest-ı müsteviyye (*düzlem trigonometri*), cebir, tahtit-i arâzi, fenn-i tevârih-i harbiyye. Dördüncü sınıf; fenn-i mahruyyât (*koni kesitleri*), hesap-ı tefâzüli (*differansiyel*), hesap-ı tamamı (integral), ilm-i cerri eskâl (*mekanik*), ilm-i hey’et (*astronomi*), ameliyyat-ı fenn-i remi ve lağım, ta’lim-i askeri, ilm-i istihkâmât (Mustafa Kaçar, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Askeri Teknik Eğitimde Modernleşme Çabaları ve Mühendishelerin Kuruluşu (1808’e kadar)”, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları I*, İstanbul, 1998, s. 87-125). Uygulamada ne kadar geçerli olduğu kuşkuyla olsa da bu programa göre mimar halifelerinin ikinci sınıf derslerini tamamlamış olması yeterli görülüyor.

27 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (bundan sonra BOA), III. Selim Hatt-ı Humayunu, HAT, No:240/13414, 28.07.1794.

ilmî ve amelisini lâıykıyla tahsil ettikleri halde, sekiz on sene geçtikten sonra Frenk mi'mârlarının maaşları masârifi dahî ber- taraf olacağı aşıkâr(dır)...²⁸

Yaklaşık kırk yıllık bir aralıkla biri sultan, diğeri de öncü ve etkin bir bürokrat olan iki önemli kişinin ağzından çıkan bu ifadeler alt alta geldiklerinde söylemsel bir bütünlük oluşturarak mimarlık hakkında doğru bilgiye dair iktidarın Batılı mimarda nasıl kurulduğunu sergilemektedir. Batılı bilginin mutlak doğruyu işaret ettiği ve onun da “dışarıda” olduğu düşüncesi sadece bilimin değil, mimarlık gibi köklü tarihselliği olan bir toplumsal pratiğin de doğrusu Batı’dan öğrenilir bir mekanizma olduğu tahayyülünü üretmiştir. Merkezi iktidarın yeni bilgiye yönelik talebinin tüm toplumsal pratikleri yatay olarak keserek yarattığı yeni bağlam, bilgi ve pratik arasındaki geçirgen ilişkinin yerine aşkınlaştırılan bu yeni bilgi lehine tüm pratiklerin üzerini örten mutlak bir iktidar kurmaktadır. Bu durum, toplumsal üretimin üzerinde kurulu olduğu kurumsallaşmış pratikleri radikal bir biçimde değiştirebilecek güçte olmamasına rağmen, doğru bilginin değişen içeriğine bağlı olarak merkezi iktidarın gözünde (hâlâ yeterince değişmemiş olan) yerli üretimin meşruiyet zemininin zedelenmesine yol açmıştır. Bilgisi eski olduğu varsayılan üretimi toptan dönüştürmek mümkün olamadığına göre üretilen hep eksiktir. Bu durum, Batı’dan aktarılacak olan “aşkın” bilgiyi bir türlü öğrenemeyecek ve hep yetersiz kalacak olan Osmanlı mimarının da bitmeyen öğrencilik sürecini başlatır.

Mimarlık alanında var olan “eski” pratiklerin ve mimari bilginin yetersizliğini kuran söylemsel alan, kentin, yapıların ve bunlara dair problemlerin de görünür ve üzerinde konuşulabilir olmasıyla birlikte açılmıştır. Mimarlık üretimi, en büyük işvereni konumundaki devletten kopup özerkleşebilecek güçte olmadığı için yerli pratikleri yetersiz bulan yeni bir resmi söylemin kuruluşunda bunu dile getiren öznelerin sahip oldukları konum oldukça önemlidir. Tanzimat sürecinde, sultanın mutlak iktidarının, karmaşık ve genişleyen bir devlet mekanizmasına doğru evrilmesiyle birlikte siyasal iktidar pratikleri de değişime uğrarken, siyasal iktidarın kendisi gibi toplum da yeni bir görünürlük kazanmaktadır. Bu süreçte toplum ve mekan arasındaki ilişki de farklılaşmaya başlar. Bu durumu modern devlet ve yönetim kavramıyla ilişkilendiren Foucault, Avrupa’da XVIII. yüzyılda başlayan bu süreci yöneticilerin “toplum” kavrayışının fiziksel bir bölge ya da bireylerden oluşan bir topluluktan, kendine ait kuralları ve tepki mekanizmaları olan karmaşık ve bağımsız bir gerçekliğe dönüşmesi olarak tanımlar.²⁹ Bu süreçte yöneticiler kenti düşünerek, alış, hijyen, kolektif (beledi) hizmetler, ya da özel mimarlığın nasıl olacağı

28 Mustafa Reşid Paşa’nın 1837 yılında Londra’dan yazdığı bir mektuptan aktaran, Cevdet M. Baysun, “Mustafa Reşid Paşa’nın Siyasi Yazıları”, *Tarih Dergisi*, 1960, sy. 15, s. 124-5.

29 Michel Foucault, “Space, Knowledge and Power: Interview with Paul Rabinow”, *Architecture Theory since 1968*, der. Michael Hays, Cambridge, London: MIT Press, 1998, s. 430-1.

konusunda fikirler geliştirmeye başlamıştır. Osmanlı bağlamında XIX. yüzyıl içinde toplum ve mekan arasında değişen ilişkiye paralel olarak devletin mimarlık alanındaki etkinliği de önemli bir dönüşüme uğramaktadır. 1800'lerin ilk çeyreği aynı zamanda Hassa Mimarlar Ocağı'nın işlerliğini kaybederek kamusal yapı üretiminin özel sektörde güçlenen kalfalıktan yükselen yeni yapı ustası mimar grubunun eline geçtiği bir dönemdir. Dönemi içinde "ebniye kalfası" olarak adlandırılan bu grup, inşaat ve taahhüt işleri yürüten taşçı, dülger ve neccar kalfalarının zaman içinde bu uzmanlık alanlarının hepsinde tecrübe kazanarak oluşturduğu Osmanlı toplumundaki erken müteahhit örneğidir.³⁰ 1831'de ise yavaş yavaş etkinliği azalarak işlevini kaybetmiş olan Hassa Mimarlar Ocağı tamamen ortadan kaldırılmış ve yerine kurulan Ebniye-i Hassa Müdürlüğü'nün yaptığı işin niteliği yapı üretim mekanizmasının denetimi, taşradaki resmi projelerin yürütülmesi ve kentsel mekanın da kapsayan diğer beledi hizmetlerle tanımlı hale gelmiştir. Devletin mimarlık örgütü önemli yapıların tasarımından uzaklaştırılıp denetime doğru kaydırılırken mimarlık ortamında da bireyselleşen ve hatta Balyan ailesi gibi markalaşan kalfa aileleri arasında da ciddi bir rekabet yaşanmaktadır. Bu süreçte "hassa mimarı" konumu da maaşlı bir devlet görevi olmaktan çıkarak, rekabetin arttığı özel yapı üretim sektöründe ayrıcalık sağlayan bir sığa dönüşür. Aynı dönemde Gaspare Fossati ve William Smith gibi Avrupa devletlerinin elçilik sarayı inşaatları için İstanbul'a gelerek görünür olan Avrupalı mimarlar da devletten önemli işler almış, hatta sultanla ve diğer üst düzey bürokratlarla görüşerek projelerini tartışabilmek gibi önemli ayrıcalıklara sahip olmuştur.

Bu gelişmeler esnasında dönemin etkin bürokratlarından Mustafa Reşid Paşa ise kendi mimarlarının "fenn-i mi'mârinin dakayıkından bî-haber", yani mimarlığın "inceliklerinden" habersiz olduklarından yakınmaktadır. Bu tavır, var olan toplumsal pratikleri ve bilgiyi yeni bir "bilimsellik" iddiasıyla yetersiz kılan yönetici bürokrat bakışının parçasıdır ve "fenn-i mi'mâri"ye dışarıdan bir müdahaleyle yeni bir içerik atfeder. Bu doğrultuda 1851 yılı sonlarında Meclis-i Vâlâ'nın dönemin Ebniye müdürüne de danışarak aldığı, İngiliz Büyükelçiliği binasını inşa etmek üzere gelen ve daha sonra saraya da işler yapmaya başlayan İngiliz mimar Smith'in yanına beş mimar halifesi gönderilmesi kararı "... burada fenn-i mi'mâri derece-i kemâle varamamış olmasıyla hem nazariyyâtını öğretmek ve hem de elinde olan ebniyelerde amelîyyâtını göstermek üzere maiyyetine ehl-i İslam'dan birkaç müstaid şâkird verilmesi..." sözleriyle ifade bulur.³¹ Bu karar "az vakitte şâyân-ı i'tinâ olan fenn-i mezkûrda *daha mahâretli* adam yetiştirileceği bedihî (*apaçık*) bulunmuş olduğundan keyfiyyetin Meclis-i Vâlâ'da mütâlaa ve Ebniye-yi Hassa Müdürü

30 Oya Şenyurt, "Türkiye'de Yapı Üretiminde Modernleşme ve Taahhüt Sisteminin Oluşumu", Doktora tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, İstanbul, 2006, s. 21.

31 BOA, Meclis-i Vâlâ mühürlü belge, İMVL, No.2899, 27.S.1268/06.12.1851.

Efendi ile muhabere olunarak icâbına bakılması” sözleriyle ifade edildiği gibi yöneticiler tarafından “fark edilen” yeni bir ihtiyaca bağlı olarak alınmıştır. Özellikle ehl-i İslam’dan seçilecek olan mimarların, İngiliz mimar Smith’ten öğrenecekleri ve buradakilerin bilmediği “nazarî” ve “amelî” bilginin ne olduğu ise daha fazla açıklanmaz. Mimarların eğitiminde kronikleşen bir sorun olan fenn-i mimarideki eksiklik, meslek adamlarının aksine bürokratlar tarafından bu kavramın, “ulûm ve fûnûn” gibi henüz sahip olunmayan farklı bir “doğru” mimarlığı ima etmek üzere kullanıma sokulduğunu gösterir.

Diğer taraftan yüzyıl başından itibaren teorik konularda eğitim almak üzere Mühendishane’ye gönderilen ve devamsızlıklarından şikayet eden resmi belgelerin gösterdiği gibi kolay ikna edilemeyen mimarların 1834 yılına geldiğinde hâlâ yeterli eğitim alamadığı tartışılmaktadır. Dönemin Ebniye Müdürü Abdülhalim Efendi, kurumunda resmi görevli olarak çalışan otuz mimardan yirmisinin “fenn-i mi’âmîden âciz” olduklarından şikayet ederek, “ebniye-i mîriyye günbegün kesb-i tekessür etmekte olduğundan”, yani devlet binalarının sayısı hızla artmakta olduğundan, bu duruma acil bir çözüm aradığı bir layiha kaleme almıştır.³² Çarpıcı bir biçimde aynı metin, resmi söylemin içine dahil edilerek devletin resmi gazetesi *Takvîm-i Vakayî*’nin 17 Şevval 1249 (27 Şubat 1834) tarihli sayısında da yayınlanır. Abdülhalim Efendi, bu metinde öncelikle XIX. yüzyıla ait mimarlık terminolojisinde bir kalıp olarak kullanıma giren “fenn-i mi’âmî”nin tanımını yapar: “Ma’lûm buyrulduğu üzere fenn-i mi’âmî şu beş şeyden mürekkebdir. Birincisi resm ve imlâ, ikincisi hendese, üçüncüsü ilm-i hesap, dördüncüsü ilm-i mesâha, beşincisi ebniyede müsta’mel eşkâlin eşyâ ve kereste ve levâzîmât-ı sâirenin cins ve çapına vukûftan ibârettir.” Bu tanımda Abdülhalim Bey, yüzyıllardır mimarlığa dair var olan terminolojiyi kullanmaktadır. Ancak burada öne çıkan kaygı Mühendishane’de yetişen mimarların bilgi ve uygulamalarındaki yetersizliklerine karşı önlem almak üzere onlara verilecek olan eğitime, fenn-i mimari adı altında sistematik ve bütüncül bir kavrayış geliştirilmesidir. Abdülhalim Efendi bu eğitimi dört aşamalı olarak tasarlamıştır. Buna göre, öğrencilere “sarf ve nahv ta’lîmi (*Arapça dil bilgisi*), ilm-i hesap ve mesâha ve hendese ve resm ihrâcını”n Hendesehane’de öğretilmesini uygun görürken, bunların aynı zamanda Ebniye Müdürlüğü’nde görevlendirilerek İstanbul’da ve taşrada uygulamaya yönelik konularda tecrübe sahibi olmaları gerektiğini yazar. Var olan işleyişteki sorunu

32 Aynı zamanda arşivde de yer alan bu resmi belgeyi aktaran, Mehmed Esad, *Mirat-ı Mühendishane-i Berri-i Hümayun*, der. Sadık Erdem, İstanbul: İTÜ Bilim ve Teknoloji Tarihi Araştırma Merkezi, 1986, s. 43. Mustafa Cezar, (*Sanatta Batıya Açılış*, s. 62), bu layihaya dayanarak Abdülhalim Bey’in yeni bir mimarlık okulu kurulmasını önerdiğini iddia etmiştir. Ancak bu tasarı özerk bir okul kurma girişimi değil, Mühendishane’de verilmekte olan eğitimi düzeltme amacını taşır.

ise şöyle anlatır: “Hâricden birisi Hendesehâne’ye me’mur buyurulduğunda evvela sınıf-ı râbî’ şâkirdliğine idhâl ile sarf ve nahv ta’lîm ederek ilm-i hesab ve mesâha ve hendese ve resm ihrâcını tahsil eder ise de *ebniyye muktezî olan kaffe-i eşyânın isim ve hey’et ve keyfiyyetine ve ebniyyesine göre lâzım gelen metânet ve resânetini mücib hâlete ve bir mahall-i mahsûs için tersîm olunan resm-i müstahikk (hakkı olan) ol mevki’de icrâsı ve eşkâl ve evsâkiyye keşif defteri tanzîmi sûretlerine tahsîl-i vukûf edemeyecek*”tir. Bu ifadelerle kast edilen binanın “tasarım”ına yönelik bilgilerin okulda değil, ancak uygulama içinde öğretilebileceğidir. Bu durumda Abdülhalim Efendi, fenn-i mimari tanımında Avrupa’daki mimarlık yazınında Vitruvius’un Rönesans döneminde yeniden keşfinden beri problem edilen kullanışlılık, güzellik ve sağlamlık gibi temel kavramlara yer vermezken, metnin akışı içinde hiçbir özel vurgu yapmadan yerleştirdiği “tasarım”a yönelik ifadeler, bu tür bir kaygının mimarlık bilgisine dair bir tartışmanın içinde yer aldığı önem sırasını da gösterir. Sonuçta Abdülhalim Bey’in fenn-i mimari tanımına dayanarak hazırladığı mimarların eğitimindeki eksikliklere yönelik çözüm önerisi, yeni bir bilgi türüne duyulan ihtiyaçla değil, var olan bilgi alanı ve pratikler içinde aşamalı ve kurallara bağlı olarak işletilecek yeni bir eğitim sisteminin kurulmasıyla açıklanmıştır. Avrupa’da ise Rönesans’tan beri temsiliyet tekniklerinin gelişmesi ve tasarımın sayısallaşmasıyla beraber özerk bilgi alanına sahip bir uzmanlığa dönüşen mimarlık pratikleri üzerine gelişen literatür, mimarlık mesleğine entelektüel boyutu olan yüksek bir sosyal statü kazandırmıştır. Bu literatürden uzak ve farklı bir epistemolojik bağlamda konumlanan mimari pratikler esnek bir üretim ortamında sürdürülüyor olmasına rağmen, Batılı bilgi ile kurulan yeni ilişkilere bağlı olarak yöneticilerin gözünde bilgisi artık “eksik” olan mimarlara da, *henüz* entelektüel boyutu olmasa da yeni bir bilgi alanı ve sosyal statü inşa etmek gerekecektir.³³

Bu doğrultuda var olan pratiklere yönelik resmi müdahalelerle üretilen kronik bir bilmemezlük söylemine rağmen, Mühendishane’de eğitim gören asker mimarlar artan ihtiyaca bağlı olarak anonim bir mimarlık etkinliğini ülke çapında yürütmektedir. Bu mekanizma içinde oldukça esnek ve yeniliklere açık tutulan mimari üretim, Reşid Paşa’nın talep ettiği “Avrupa’da cereyân eden tarz-ı nevîn”i, yani yeni usulleri de benimseyerek uygulamaya başlar. Bu talebe yönelik ilginç bir örnek Belgrad’da inşa edilmekte olan bir hükümet konağının “Belgrad, Avrupa yolu üzerinde bulunduğu” gerekçesiyle yıktırılarak, “Nemçeli bir ebniye kalfasına tarz-ı cedîd üzere” yeniden inşa

33 Osmanlı bağlamına XIX. yüzyılın başlarında yazılı olarak ulaşan Batılı mimarlık bilgisi, henüz tercüme edilemeyecek bir başkalık taşır. Bu doğrultuda bir süre önce mimarların da eğitim aldıkları Mühendishane kütüphanesine 1804 yılında Enderun’dan gönderilen kitaplar arasında bulunan İtalyan mimar Palladio’ya ait bir kitap “İngiliz lisânı üzre hâkim Pladyo’nun *arşitektür* ta’bir olunur ebniyye-i mutlakâ inşâsına dâir kitabı” ifadesiyle kaydedilmiştir. Bkz. Kemal Beydilli, *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishane, Mühendishane Matbaası ve Kütüphanesi*, İstanbul: Eren, 1995, s. 280.

ettirilmesi talebidir.³⁴ Bu talepte yer alan “yenilik” salt beğeniye ait olmayan, Avrupa ile kurulan ilişki üzerinde düşünülerek üretilmiş yeni bir değerdir. Belgrad’da bu yeni usulü uygulamak üzere Avusturyalı bir mimardan faydalanılırken İstanbul’da ve ülkenin diğer birçok yerinde bu talebi yerli mimarlar yerine getirmektedir. Bu doğrultuda Mühendishane’de yetişen ve farklı şekillerde ulaşan neo-klasik repertuara dayalı bu yeni tarzı el yordamıyla yorumlayan yerli ve anonim mimarın bu yeniliğe adapte olma becerisi aynı süreçte görünürlük kazanır. Diğer taraftan Nafia Nezaretî’nin kurulmasıyla ülke çapındaki her türlü imar faaliyetini üstlenerek genişleyen yapı üretim mekanizmasının bürokratik dili içinde XIX. yüzyıl terminolojisine ait bir kalıp olarak kullanıma giren “fenn-i mi’ârîye uygunluk” talebine resmi belgelerde sık rastlanır.³⁵ Bu tavır yapı üretimini denetim altına almak üzere “fenn-i mimari” adı altında bir çeşit standart getirme çabasının ortaya çıktığını gösterir. Özellikle başkent İstanbul’da inşa edilen kamu yapılarının, genişleyen bürokratik mekanizma içinde taşrada yapılacak olanlar için “numûne” niteliğinde olması talebi de sık sık dile getirilir.³⁶ Bu süreçte askerlerin başlıca aktörü olduğu İstanbul dışındaki tüm resmi yapıların inşasını kapsayan mimarlık faaliyetlerine yardımcı olmak üzere, en erken örneği 1875 tarihli olan ve fenn-i mimariyi konu eden pratik tasarım ve inşaat rehberi olarak nitelendirilen teknik el kitapları da basılmıştır.³⁷ Abdülhalim Bey’in tariflediği doğrultuda profesyonel mimarlık bilgisinin sistematize edilmesini sağlayan yapı elemanları, cephe düzenleri, kışla, hastane gibi kamu yapılarına ait plan tipleri ve maliyet hesaplarını örnekleyerek anlatan bu pratik tasarım ve inşaat rehberleri, ülke çapında kamu yapılarının inşasını ve denetimini de kolaylaş-

34 BOA, A.MKT.MVL., 103/78, 1275/1860.

35 “Câmi’ tāmiri masrafının Hazine’den tesviyesi ve minârelerin fenn-i mi’ârîye göre yaptırılması” (BOA, A.MKT.MVL, 53/86, 23.06.1852) gibi ifadeler ülkenin farklı bölgelerinde inşa edilmekte olan kamu yapılarına dair yazışmalarda sıklıkla kullanılmaktadır.

36 Bu talebe bir örnek olarak “İstanbul’da bulunan askeri karakolhânenin kârgir olarak inşâsı ve numûne şeklinde Bahçekapısı hâricinde mi’âr ağa mârifetiyle bir karakolhâne yaptırılması” hakkında belge, (BOA, HAT, 593/29052, 1249/1834).

37 Bu tür ilk kitap 1291-2/1875-6 tarihli *Fenn-i Mi’ârî*’dir. Leclerc adlı bir Belçikalı tarafından yazılan ve daha sonra tekrar edilecek bu el kitaplarının öncüsü olan *Fenn-i Mi’ârî*, pratik tasarım ve inşaat rehberidir. Bu kitaplar yapı elemanları, cepheye dair klasik düzen ve süsleme bilgileri, kışla, hastane gibi kamusal işlevlere ait mekansal organizasyon ve maliyet konularını örnek çizimlerle birlikte anlatır (Tanyeli, “Mimari Bilgi Alanının Biçimlenişi”, s. 87). Bu kitapların basılmasını hazırlayan süreçte Avrupa’dan ve hatta Amerika’dan çeşitli mimarlık kitaplarının İstanbul’daki kütüphanelerde dağınık bir biçimde yer almaya başladığına yönelik belgeler bulunur: “Amerikalı bir şahsın yazdığı fenn-i mi’ârîye dair kitabın Tersâne-i Âmire’de saklanması”, (BOA., HR.MKT. 67/62, 25.S.1270 / 27.11.1853), “Fransa eski Ebniye nâzırının köprü, yol, madenler tarihi ile ilgili gönderdiği iki cilt kitabın nakliye masraflarının ödenmesi” (BOA, HR.MKT., 45/14, 14.C.1268/05.04.1852). Aynı zamanda İstanbul’da basılan “Fenn-i Mi’ârî-i Osmânî’ye dâir” bir kitap da dönemin İran şahına gönderilmişti (BOA., İ.HR., 265/15933, 08.Z.1291/16 .01.1875).

tırma niyeti taşır.³⁸ Aynı dönemde Avrupa'da ve Amerika'da da görülen benzerlerinden önemli bir fark ise bu rehber kitapların sadece resmi alana hizmet vermesidir.³⁹

1860'lı yıllar aynı zamanda siyasal alanda mimari üretime ve aktörlerine yeni bir bağlam tanımlar. 1867 yılında Sultan Abdülaziz'in de bizzat gittiği Paris Dünya Sergisi'ne Fransız mimar Léon Parvillée ve İtalyan mimar Barborini'nin tasarladığı bazı geleneksel yapı örneklerinden oluşan bir pavonla katılan Osmanlı yöneticileri mimarlığın kültürel bir kimliğin yeniden üretilebileceği bir mecra olduğunu keşfetmektedir. Bu doğrultuda 1873 yılında Viyana'da düzenlenen Dünya Sergisi için İstanbul'da hazırlanan ve Türkiye'de mimarlık tarihyazımının ortaya çıkışı açısından önemli bir eşik olarak kabul edilebilecek *Usûl-i Mi'mârî-i Osmânî*'de (bundan sonra *Usûl*) mimarlık ilk kez kültürel bir kimlik ifadesi olarak görülmüştür.⁴⁰ Bilinçli bir kimlik-mimarlık eşleştirmesini tarihten seçilen bazı eserler üzerinden kuran bu metin, yüzyılın başından beri devam eden süreçte Batı ile kendisi arasında yeni bir kendi-öteki ilişkisi tasarlar. Bu eşikte ortaya çıkan söylemle mimari biçime karşı kültürel kimlik ideolojisine bağlı bir mesafe ortaya çıkmaktadır. Ancak *Usûl*'de yazar Marie de Launay tarafından yeni "Neo-Osmanlı" üslubu söylemine karşılık önerilen Çırağan Sarayı ve Aksaray Pertevniyal Valide Sultan Camii'nin örtüşmüyor oluşu henüz mimarlığa dair kimlikçi söylemin yeterince güçlü bir kaynaktan beslenmediğini gösteren basit bir ironi olarak da yorumlanabilir.⁴¹ Diğer taraftan Osmanlı yöneticileri, hem *Usûl*'ü hem de 1874 yılında Parvillée tarafından yazılan *L'Architecture et Décoration Turque*'ü hazırlamak üzere bir grup uzman görevlendirerek, dönemin ideolojik bağla-

38 1304-5/1887-8 yıllarına tarihlenen birçok arşiv belgesinde rastlandığına göre yurdun değişik yerlerinde yapılan hükümet konağı, hapishane gibi kamu binalarının keşif defterleriyle resimleri fenn-i mimari ve tasarruf kaidelerine uygun olup olmadıklarının tetkiki için Şehremaneti'ne gönderilmişti. Bu kaidelere dair pratik el kitapları dışında uygulama bilgisine yönelik bir nizamname olup olmadığı ise bilinmiyor. Ancak bu kitapların basılmasından daha erken bir tarihte, 23.08.1852 yılına ait bir arşiv belgesindeki "Prizren dahilinde yıkılacak kaleler arasında kalan kalenin fenn-i mi'mâriyye nizamnamesine uygun olarak kışlaya dönüştürülmesi" ifadesi böyle bir nizamnamenin kullanıldığı kuşkusunu yaratır (BOA, A.MKT.MVL., 53/86).

39 Bu tür el kitapları Avrupa ve Amerika'da da özellikle 19. yüzyılın ilk yarısında yapı-ustasından mimara dönüşümün yaşandığı eşikte bolca kullanılmıştır. "Diplomalı" mimarın bulunmadığı taşrada, özellikle de konut mimarisinde popüler bir zevk yaratılmasında etkin olan bu kitaplar özel sektör tarafından yaygın olarak kullanılmıştır. Bkz. Webster, C., "The Architectural Profession in Leeds 1800-50: A Case-Study in Provincial Practice", *Architectural History*, 1995, sy. 38, s. 176-191; Upton, D., "Pattern Books and Professionalism: Aspects of the Transformation of Domestic Architecture in America, 1800-1860", *Winterthur Portfolio*, 1984, c. 19-2, sy. 3, s. 107-150.

40 Bu kitabın içeriği, hazırlandığı bağlam ve aktörleri hakkında ayrıntılı bir çalışma için bkz. Ahmet Ersoy, "On the Sources of the "Ottoman Renaissance": Architectural Revival and Its Discourse During the Abdülaziz Era (1861-76)", Doktora tezi, Harvard University, 2000.

41 Zeynep Çelik, *The Re-making of Istanbul: Portrait of An Ottoman City in the Nineteenth Century*, California: University of California Press, 1993, s. 150-1.

mina uygun şekilde erken Osmanlı dönemi yapılarından bazıları hakkında kapsamlı bir belgeleme ve araştırma yaptırmıştır.⁴² Bu tavır teknik ve tarihsel bir derinlik kazanan mimari bilginin yeni bir uzmanlık alanı olarak kavranmasıyla da paraleldir. *Usûl*'de Montani Efendi tarafından hazırlanan ve Osmanlı mimarlığında Vitruvius'tan devşirilen üçlü bir mimari düzen olduğunu kurgulayan detaylı çizimler, “fenn-i mi'mârî-i Osmânî / *documents techniques / technische documente*” olarak adlandırılmıştır. Böylece Fransızca ve Almancaya basitçe “teknik belgeler” olarak tercüme edilen “fenn-i mi'mârî-i Osmani” adı altındaki kurgusal düzen, Osmanlıca okuyucular için Osmanlı mimarlığına ait olan ve varlığından kuşku duyulmayan “bilimsel/teknik” kurallar-mış gibi sunulur. Buna karşılık bu kuralları temsil ettiği düşünülen *fenn-i mi'mârî* kavramını ilginç bir biçimde diğer dillere tercüme edilememiştir.

İhtiyaç duyulduğunda mimarlığı entelektüel bir bilgi alanı olarak yeniden kurabilecek uzman yardımına başvurulmasına rağmen, Osmanlı mimarlığında *Usûl*'deki kimlik söyleminin tutunabileceği uygun bir bağlam henüz yoktur. Buna karşılık mimarlığın Avrupa'daki gibi saygın bir toplumsal statüye sahip, akademik ve sanatsal bir bilgi alanı olarak kurulması talebi de bu eşikte belirlemiştir. Ancak bu talep henüz “konuşabilir” konumda olmayan mimarlardan değil, merkezi yönetimden gelmektedir. 1876 yılında var olan mimarlık eğitimini yine yetersiz bulan ancak bu kez mimarlığı Avrupa'daki kavram ve kategorilerden faydalanarak resimle birlikte “terakki-i sanâyi'-i beşeriyeye hizmet veren fûnûn-ı nefîse” içinde değerlendiren yeni bir resmi bir görüş ortaya çıkmıştır.⁴³ Aynı görüş içinde yer alan ifadeyle “fenn-i resm ve mi'mârî kaffesi sanâyi'in esâsı olup bunun mabadisi haylice vakitten beri mekteplerde ta'lim olunmakta ise de esbâb-ı terakki ve intişârına gereği gibi teşebbüs olunamamış olduğu misillü fenn-i mi'mârî dahi usûlen tedris olunmadığı cihetle bazı nâ-ehiller yedinde kalmış olduğundan ileride işbu fenlerin neşir ve ta'mîmi zmnında” tedbirler almak üzere müdürü ve hocaları belirlenerek bir okul kurulması kararı alınmış, ancak bu tasarı gerçekleştirilememiştir.⁴⁴ Nihayet 1884'te *Ecole des Beaux Arts* model alınarak kurulan Sanâyi'-i Nefîse Mektebi'nin mimarlık eğitimini güzel sanatların içine yerleştirmesi bu alanda yeni bir kırılma olarak görülebilir. Mimarlığın da resim ve heykelle birlikte güzel sanatlar olarak kabul edildiği bu yeni düzenleme ile, Avrupa'dakine benzer bir biçimde mimarlık da entelektüel bir meslek olarak yeniden kurulmak istenmektedir. Aynı zamanda askeri alanda sadece Müslümanlara açık

42 Ersoy, “On the Sources of the Ottoman Renaissance”, s. 246.

43 Şûra-yı Devlet mazbatalı ve 29 Eylül 1876 tarihli bir resmi belgede “fenn-i resm ve mi'mârînin terakki-i sanâyi'-i beşeriyeye hizmet veren fûnûn-ı nefîseden bulunması cihetiyle” yeni bir okul kurulması kararı alınmıştır. Aktaran, Çağatay Uluçay, *Yüksek Mühendis Okulu*, İstanbul: Berksoy Matbaası, 1956, s. 115.

44 Okulun müdürü ve resim hocası Mösyö Gilme, fenn-i mi'mârî hocası ise Mösyö Çingirya'dır. Aktaran, Uluçay, *Yüksek Mühendis Okulu*, s. 115.

tutulan mimarlık eğitimi, bu yeni eğitim anlayışı içinde farklı dini ve etnik gruplarıyla tüm Osmanlı toplumuna açılmaktadır.

Bu tarihten sonra fenn-i mimariye yönelik tanımlar, mimarlık ve sanat ilişkisini gözetmektedir. Mimarlık üzerine yazılmış *Usûl*'den sonraki ikinci metin, Sanâyi'-i Nefise Mektebi'nde sanat tarihi dersi veren Sakızlı Ohannes Paşa'nın 1308/1892-3'te basılmış olan *Fünûn-i Nefise Târihi Medhali*, mimarlıkla ilgili olarak "fen" kavramını farklı şekilde kullanır. Burada yapılan tanıma göre "mimarlıkta iki ayrı cihet vardır ki bunlar ayrı ayrı şeyler ise de her mimarda ictima etmesi lazımdır. Biri yapı, yahud kalfalık, diğeri fen cihetidir. Bir mi'mâr bu iki sıfatı da edinerek biriyle tasavvur ettiğini diğeriyle icrâ etmek ve fence güzellik husûle getirmek için her ikisini birleştirmek lâzımdır. Yapıcılık, yâhûd kalfalık sıfatıyla mi'mâr lüzûm ve ihtiyâc cihetlerine sarf-ı zihn eder... hâsılı binâyı hem muhkem olacak hem de ihtiyâca varacak surette tertib eyler. Fen sâhibi sıfatıyla de binâyı görenlerde hayret, büyüklük, heybet, yâhûd şirinlik ve letâfet te'sirini hâsıl edecek yolda çizgiler, satıhlar icâd eder. Düz ve dolu, yâhûd boş yerler, çıkıntılar tertîb eder. Binâen aleyh mimarlık sadece yapı yapmak demek değil, kendine mahsûs olan eczâ ve mevcûd fence güzellik peydah etmek, güzellik kâidelerine tevkifân binâ yapmaktır."⁴⁵ Bu metinde Abdülhalim Bey'in fenn-i mimari tanımında ifade etmediği pek çok yeni kavram bulunmaktadır. Yapının teknik ve estetik iki boyutu bulunduğunu ve "fen" in mimarlıkta "güzellik kâidelerine" uygun olarak biçimle ve onun bıraktığı "hayret, heybet yâhûd şirinlik" gibi duygusal etkilerle ilgili ikinci boyut olarak açıklanması önemli bir yeniliktir. Ayrıca aynı metinde yer aldığı gibi mimarlığın "güzelliğinin" medeniyetle, gelişmişlikle ilgili olduğunu iddia eden Ohannes Paşa, mimarlık ve kültürel kimlik arasında ilk kez *Usûl*'le kurgulanan bağı da vurgulamıştır. Daha sonra 1926 yılında mimar Kemalettin Bey de fenn-i mimariyi benzer bir tavırla "bir inşaatın usûl-ü tezyîninden ibâret binâen aleyh mevadd-ı mühimme-i mezkûrenin üçüncüsü olan hüsn-ü manzaraca letâfetin istihsâli için tatbik ve isti'mâli lâzım gelen kavâiden bâhis bir san'at" olarak tanımlar.⁴⁶ Böylece Abdülhalim Bey'den yüz yıl sonra fenn-i mimarinin içeriğindeki bu kayma, merkezi müdahalelerin de dahil olduğu farklı dinamiklerle yeni bir bilgi alanı olarak kurulan mimarlık bilgisinin Avrupa'daki toplumsal bağlamına yakınlaşmasıyla belirgin olan yeni içeriğine tanıklık eder.

III. Yeni Bir Bilgi Alanı Olarak Kent / İstanbul

Tanzimat döneminde mimarlık bilgi alanı farklı öznelerce eksiklik söylemi ile yeniden kurulurken, aynı süreçte başkent İstanbul'un mimarisi, yeni yayı-

45 Sakızlı Ohannes Paşa, *Güzel Sanatlar Tarihine Giriş*, der. Kahraman Bostancı, Ankara: Hece, 2005, s. 89-90.

46 Aktaran, İlhan Tekeli ve Selim İlkin, *Mimar Kemalettin'in Yazdıkları*, Ankara: Şevki Vanlı Vakfı Yayınları, 1997, s. 212.

na başlayan Osmanlıca gazeteler aracılığıyla yeni bir görünürlük kazanmıştır. Bugün mimarlık tarihyazını için bu döneme ve sonrasına dair oldukça önemli kaynaklar olarak daha fazla araştırılmayı bekleyen bu gazeteler bir yandan çok sayıda kamu yapısının inşaatına yönelik ayrıntılı tasvirlerle İstanbul'a dair güncel mimari gelişmeleri aktarırken, diğer yandan da İstanbul'un Osmanlı öncesi geçmişine yönelik yeni bir tarihsel ilginin gelişimine tanıklık ederler. Böylece kamusal alanda yeni bir mecra olarak gazeteler bir yandan devlet eliyle yürütülen inşaat faaliyetlerine dair bir arşiv oluştururken öte yandan da yayıncılık faaliyetlerini yürüten Tanzimat bürokrat ve aydınının kente dair yeni görme biçimlerini sergiler. Aynı zamanda bu dönemde, yayınlanan bu metinler aracılığıyla fiziksel çevre ve yapı tasvirlerine dayalı olarak popüler bir mimari dil de oluşmaya başlamıştır.

Bu alanda öncü olarak nitelendirilebilecek gazete, ilk Osmanlıca gazete *Takvîm-i Vakayî*'nin ardından İstanbul'da yayına başlayan ikinci gazete olan *Ceride-i Havâdis*'tir. İngiliz Churchill tarafından sultanın özel izniyle 3 Temmuz 1840'ta kurulan bu gazete, ilk sayılarının gördüğü az ilgiye rağmen devletten mali yardım almak suretiyle haftalık olarak yayınlanmayı sürdürmüştür. Yazarları arasında çok sayıda Tercüme Odası çalışanı bulunan bu gazetenin ağırlıklı olarak aktardığı dış haberler Avrupa'yı Osmanlı kamuoyuna yakınlaştıran, gazetede Avrupa'nın farklı yayınlarından çevrilere de sıkça yer verilir.⁴⁷ Resmi gazete *Takvîm-i Vakayî*'ye göre çok daha sade ve anlaşılır bir dil kullanan *Ceride-i Havâdis*'te Avrupa'daki siyasal olaylar kadar haber değeri taşıyan konular arasında fiziksel çevreyle ilgili tasvirler de bulunmaktadır. Bu doğrultuda yer verilen İstanbul'daki mimari gelişmeler arasında 18 Ekim 1840 tarihli (8) sayısında "Havâdisât-ı Dâhiliye" bölümünde yayınlanan ve Sultan II. Mahmud Türbesi'nin ayrıntılı bir tasvirine yer veren türbenin açılış haberi ya da aynı gazetenin 1840 yılına ait 9. ve 11. sayılarında yayınlanan Beyazıt Meydanı'na inşa edilmesi tasarlanan ancak gerçekleştirilmeyen ve bugün Tanzimat Anıtı olarak anılan projenin ayrıntılı tasviri sayılabilir. Bunun gibi başka birçok devlet yapısının oldukça ayrıntılı olarak anlatıldığı metinlerle siyasal iktidarın kamusal görünürlüğü farklı bir mecrada yeniden üretilirken, yapılara yönelik bu ilgi başkentin sınırlarını aşmış ve ülke dışından yapı ve yer tasvirlerine de yer verilmiştir. İstanbul dışından aktarılan bu tür mimari haberlere örnek olarak gazetenin 30 Mayıs 1841 tarihli (36) sayısında Londra limanının fiziksel yapısını ve işleyişini ayrıntılı olarak anlatılan "Londra'daki Dok Tasviri" başlıklı makale gösterilebilir.⁴⁸ 10 Nisan 1842 tarihli (81) sayıda ise

47 Hıfzı Topuz, *II. Mahmud'dan Holdinglere Türk Basın Tarihi*, İstanbul: Remzi, 2003, s. 17.

48 Bu tarihlerde İstanbul'un ticari ve askeri faaliyetler vesilesiyle artan gemi trafiği Galata'da yeni bir ritim inşasını da gündeme getirmiştir. Bu haberden altı sene sonra Galata gümrük binası önünde meydana gelen bir kazanın ardından Sultan Abdülmecid Fossati kardeşlerden ve İngiliz mimar Smith'ten yeni bir ritim yapısı için öneri istemiştir. Maliyeti 364 milyon kuruş ola-

“Târih Binâları, Firavun Tepeleri” başlığı altında Mısır piramitlerinin yine oldukça detaylı bir mimari tasviri yayınlanmıştır. Yazar, metinde fiziksel çevrede yaptığı gözlemleri anlatırken mimarlık terminolojisinden sıklıkla faydalanır:

... ehram tepeleri san’at ve metânet cihetle pek hendesekâri binâlar olmakla ânı resm ve inşâ edecek derece san’at-ı hendese-i mi’mâriye-i kâmile ve âlet ve edevât-ı lâzimesini suhûletle etraftan celb ve cem’ eyleyecek mertebe-i malûmat-ı kafiye tufandan evvel âlemde bulunan nev-i ben-i âdemde mevcûd olduğuna pek vücûd verilemez ehram tepelerinden birisinin hâlâ kapısı malûm olmakla içerisi meçhûl olup diğerinin kapı kabaca bir mahal bulunmuş ve açılmış olduğundan oradan girdikde içinde sakf (*tavan*) ve fûruş (*döşeme*) ve duvarları yekpâre siyam somâki taştan olmak üzere beş altı kadar oda gibi yerler vardır. Ancak duvarları kamsuda tahrir olunan nakışdan tâhidir. Ve bu odalara varan yol odalar için yapılmış gibi tarîk olmadığından ve böyle cesîm binalarda temele pek yük binmesin için bazı bazı mücevvef (*içi oyuk*) yerler bırakılmak usûl-i mi’mâriyyeden olduğu dahi erbâbının ifâdesinden malûm olduğundan işbu odalar esbâbiyla terk olunmuş mahalle idüğü dahi ihtimalden bâid değildir.⁴⁹

Henüz fotoğraf teknolojisinin kullanılmadığı ve ülke dışına çıkma imkanının çok dar ve ayrıcalıklı bir grubun elinde olduğu böyle bir dönemde yayınlanan bu metinler, Osmanlı-dışındaki dünyaya dair genel kültür sayılabilecek bir bilginin sınırlı da olsa yaygınlaşmasını sağlarlar. Buna karşılık başkent İstanbul’daki resmi projelere dair inşaat haberleri, okuyucusu sınırlı da olsa merkezi yönetimin kamusal alandaki görünürlüğüne hizmet eden yeni iktidar pratiklerinin içerisinde yer almaktadır. Ancak daha ilginç ve önemli bir gelişme bu yayınlarla aktarılan güncel mimari faaliyetlerden biri olarak 1856 yılında At Meydanı’ndaki anıt sütunların “tamir” edildiği haberini aktaran metnin içerisine sızan yeni bir tarihsel bilginin ortaya çıkışıdır. Bu tamirat esnasında İstanbul’un en önemli meydanının doğal dekorunun parçası olarak yüzyıllardır varlığını koruyan bu sütunların “meraklı” bir İngiliz tarafından temelleri kazılmış ve bu kazıda inilen seviye korunarak sütunların etrafları demir parmaklıklarla çevrilmiştir.⁵⁰ Bu doğrultuda *Ruznâme-i Ceride-i*

rak hesaplanan ve Haliç’in her iki yakasında da toplam 6000 metre uzunluğunda olması planlanan proje, bir sonuca ulaşmamıştır. Bkz. Wolfgang Müller-Wiener, *Bizans’tan Osmanlı’ya İstanbul Limanı*, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 1998, s. 105-6.

49 *Ceride-i Havâdis*, sy. 81, 28.S.1258/10.04.1842.

50 Aynı metinde bu tamiratu kimin yaptığı belirtilmezken, ilgili bir resmi belgede bu işin İngiliz Büyükelçiliği aracılığıyla “burmalı direğin esâsını (*temelini*) görmek istediğini” ileten bir İngiliz tarafından resmi izin alınarak yürütüldüğü ifade edilmiştir (BOA, İ.DH. 341/22429, 17.B.1272/24.03.1856). Necdet Sakaoğlu, Kırım Savaşında İstanbul’a gelen subayların girişiyle başlatılan bu tamiratu yapan İngilizin C.T. Newton olduğunu belirtse de bu iddiası için kaynak göstermemiştir. Bkz. Necdet Sakaoğlu, “At Meydanı”, *İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul: İletişim, 1994, c. 1, s. 414-8, s. 416.

Havâdis'te kısa aralıklarla yayınlanan makaleler bu gelişme hakkında ayrıntılı bilgi vermektedir:

(At Meydanı'nda) ... mansûb olan taşın temeli aranmak üzere dibinin hafır olunması husûsuna ibtidâr olunarak ol emirde bakırdan masnû' ve mansûb bu Romalı taşın dibi kazılıp bir buçuk kulaç 'umkunda bir temel bulunmuş ve mezkûr dikili taşın dahi dibi kazıldıkta murabba' (*dört köşeli*) bir temel meydana çıkararak etrafında muharrer ve mersum olan rûmiyyu'l-'ibâre yazılar kırâat olunarak mezkûr taş Mısır'dan celb olduğu ve bundan bin beşyüz sene evvel Toyodosyus nâm kralın zamânında dikildiği hatta kral-ı mûmâileyh mezkûr taşı otuz iki gün zarfında diktirmiş olduğunu üzerinde muharrer bulunduğu ve meydan-ı mezkûr ol vakit bir vâsi' meydan olarak at ve araba koşularına tahsis olduğundan ve "At Meydanı" ta'biri lisân-ı rûmîden mütercem idüğü anlaşılmiştir.⁵¹

Böylece bu metinde anlatılan tamirat sonrasında bu anıt sütunlar, demir parmaklıklarla çevrilerek meydan kullanıcılarının doğrudan temasından kopartılan ve yeni dokunulmazlıkları ile çerçevelenmiş yeni birer teşhir nesnesi niteliği kazanırlar. Bu haberler ise yüzyıllardır bu meydanda varlığını sürdüren bu nesnelere tarihsel birer nesne olduğu kadar kentlin Osmanlı öncesi geçmişine yönelik birer belge olduklarını işaret eden yeni bir tarihsel bilgiyi gündeme getirirler. Esasen bu döneme kadar Bizans anlatılarına ve Avrupa'da yazılan tarih metinlerine kayıtsız kalan Osmanlı kent tarihi metinlerindeki ortak tavır Osmanlı öncesi dönemlere karşı gösterilen ilgisizliktir.⁵² Evliya Çelebi'nin anlatımlarında olduğu gibi çoğu zaman kentlin tıslımları olarak toplumsal kabul görmüş olan bu anıt sütunlar, sûrnâme gibi eserlerde düzenlenen resmi tören ve şenliklerin parçası olarak çizilmiş ya da Osmanlı tarih metinlerinde doğal fiziksel çevrenin parçası olarak yer almış olsalar da Osmanlı tarihçileri bunların neden burada olduklarına dair sorular sormamıştır. Buna karşılık bu gazete haberinde sütunların nereden ve kimler tarafından getirildiğini ve meydanın isminin neden "At Meydanı" olduğunu açıklayan bilgiler sadece Dikilitaş'ın temelindeki yazıların okunmasıyla keşfedilmemiş, başka bir kaynaktan tercüme edilerek aktarılmıştır. Bu durumda yapılan kazılara dair kısa bir duyuru yapmak yerine yüzyıllardır aynı yerde varlığını sürdüren bu sütunlar hakkında ayrıntılı tarihsel bilgilere de yer veren bu makalelerle İstanbul'un Osmanlı öncesi geçmişine yönelik yeni bir ilgi ortaya çıkmakta-

51 *Ruznâme-i Ceride-i Havâdis*, sy. 786, 19.N.1272/25.04.1856.

52 Örneğin 1768 yılına kadar İstanbul ve civarındaki birçok sivil ve dini yapıyı gezerek kaydetmiş olan Ayvansaraylı Hüseyin Efendi tarafından ilk kez kaleme alınan *Hadikatü'l-cevâmi'* adlı eserde ilk sırada yer verilen ve öncesinde kilise olduğu belirtilen Ayasofya'nın tarihi, yapının sadece İstanbul'un Osmanlılar tarafından alınmasının ardından cami olarak kullanılmaya başlandığı dönemi içerir. Bkz. Ayvansaraylı Hüseyin Efendi, Ali Satı Efendi, Süleyman Besim Efendi, *Hadikatü'l-cevâmi: İstanbul Camileri ve Diğer Dini – Sivil Mimari Yapılar*, der., A. N. Galitekin, İstanbul: İşaret, (2001[1865]), s. 42.

dır. İstanbul'a dair yeni bir görme biçimi inşa eden bu ilginin en önemli kaynağı ise Avrupa'dan çeşitli biçimlerde ulaşan ve nesnesi İstanbul olan yeni bir tarihsel bilgidir.

Bu doğrultuda, Osmanlı yayın hayatında ilk iki gazetenin ardından, resmi görüşün dışında yayın yapan ilk gazete olarak kabul edilen ve 21 Ekim 1860'ta Paris'te sefaret katipliği yapan Ağâh Efendi (1832-1885) ile yine Paris'te okumuş olan İbrahim Şinasi (1826-1871) tarafından kurularak haftada iki gün olmak üzere yayına başlayan *Tercümân-ı Ahvâl* bu alanda önemli bir adım atmıştır. Bu gazetede yayınlanan ve Türk basın tarihinin ilk tefrikası olan Şinasi'nin "Şair Evlenmesi" isimli manzum oyununun ardından başlatılan ve İstanbul'un Osmanlı öncesi tarihini konu eden ikinci tefrikanın önsözünde bu kaygı şöyle dile getirilmektedir:

... kitab-ı Yunaniye-i vesaireden bil-intıba' tercüme ve tertib kılınmış ve pâyitaht-ı saltanat-ı seniyye olan İstanbul şehrinin evvelinde ne hâl ve hey'ette bulunduğunu nakl ve her gün gözümüzle görüp ne idüğünü bilmediğimiz bir takım âsâr-ı kadîmenin ta'rifatını şâmil bulunmuş olmakdan nâşi bunun mütalâasından halkın ve husûsuyla İstanbul ahâlisinin kesb-i menfaat edecekleri teemmül olunmuştur.⁵³

İstanbuluların her gün gördüğü ancak ne olduğunu bilmediği eski yapıları (artık) tanıması arzusuyla gazetenin altıncı ilâ on altıncı sayıları arasında yayınlanan "Târih-i Sâbıkâ-i Kostantiniye" isimli ve Yorgaki (Petropulo) tarafından tercüme edilen metin, tefrikanın son sayısının hemen ardından yine aynı gazetenin matbaasında *Hey'et-i Sâbıkâ-i Kostantiniye* (1861) ismiyle kitap olarak basılmıştır.⁵⁴ İstanbul'un Bizans dönemine ait tarihsel topoğrafyasını ve mimari dokusunu, Osmanlı döneminde geçirdiği değişimle birlikte ele alan ilk Osmanlıca eser olan bu kitabın yazarı İstanbullu bir Rum din adamı olan Patrik Kostandiyos'tur (Constantius).⁵⁵ İlk kez 1824 yılında Venedik'te Yunanca yayımlanan kitabının önsözünde kendisini "bir filolog ve arkeoloji dostu" olarak tanımlayan Kostandiyos'un kitabı yirmi yıl sonra, 1844'te yine Yunanca ve bazı değişiklikler yapılarak İstanbul'daki Demetrios Paspalle mat-

53 *Tercümân-ı Ahvâl* sy. 6, 12.C.1277/26.11.1860.

54 Bu kitap tefrikalar halinde 12.Ca.1277/26.11.1860 ile 23.B.1277/04.02.1861 tarihleri arasında aralıklarla toplam on bölümde yayınlanmıştır. Yine *Tercümân-ı Ahvâl*'de (19, 14.Ş.1277/25.02.1861), tercümanın ismiyle birlikte kitabın 10 kuruşa satışa çıkarıldığını ilan edilmiştir. Bu kitabın Osmanlıca baskısını Şevket Rado sadeleştirerek modern Türkçeye çevirmiş ve bir derleme içerisinde yayınlamıştır. Bkz. Şevket Rado (der.), *Fatih Sultan Mehmet İstanbul'un Alınışı-Eski Hali ve Türkler İstanbul'a Neler Getirdiler?*, Albert Gabriel, Joseph von Hammer-Kostantinyüs, İstanbul: Rado Yayınları, 1983.

55 Yazar Kostandiyos ve kitabı üzerine bilgi veren en kapsamlı metin Semavi Eyice'ye aittir. Burada kitap ve yazar hakkında verilen bilgiler bu kaynağa dayanmaktadır. Bkz. Semavi Eyice, "İstanbul'un Fetihden Önceki Devre Ait Eski Eserlerine Dair Bir Kitap Hakkında", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 1953, c. V, s. 85-90.

baasında basılmıştır. Daha sonra aynı kitap 1846 yılında yine İstanbul'da Paspalle matbaasında Fransızca olarak *Constantiniade ou Description de Constantinople Ancienne et Moderne* ismiyle yayınlanmıştır. Buna karşılık İstanbullu bir Rum tarafından yazılan ve İstanbul'da 1844 yılında Rumca ikinci baskısını yapan bu kitap, ancak on beş yıllık bir aralıktan sonra ve orijinal metin beşte birine indirilerek Osmanlıca yayınlanabilmiştir.⁵⁶ Orijinal baskısının kısa bir özeti olarak da tanımlanabilecek olan kitabın Osmanlıca baskısı, Bizans İstanbulu'nun tarihsel coğrafyasını İstanbul Yarımadası, Boğaz hattı, Anadolu yakası ve Adalar da dahil olmak üzere on iki bölüm halinde anlatmaktadır. Genel olarak kentin mimari dokusunun bugünü ve geçmişi arasındaki değişimi ve sürekliliği vurgulayan ve okuyucunun var olan yapılardan yola çıkarak kentin geçmişini hayal etmesini de kolaylaştıracak bir rehber niteliği taşıyan bu metin, aynen korunarak 1872 yılında Mithat Efendi matbaasında ikinci bir baskı daha yapmıştır. Böylece bu kitabın Osmanlıcada önce bir gazete tefrikası, ardından da kitap olarak on yıl aralıkla iki baskı yaparak yayınlanmış olması, Osmanlı kamuoyu tarafından da ilgiyle karşılandığını işaret etmektedir. Osmanlıcaya tercüme edilirken büyük oranda kısaltılarak basitleştirilmiş de olsa kitabın gördüğü bu ilgi, metinde İstanbul'un kent ve mimarlık tarihine dair verilen bilgilerin Osmanlıca okuyucuları için oldukça yeni olmasıyla da yakından ilişkili olmalıdır. Bu eşiğe kadar Osmanlı popüler kültüründe önemli bir yeri olan ve tarih boyunca farklı Osmanlı yazarlarının kaleme aldığı İstanbul tarihi anlatıları için Bizans kaynaklarından faydalanılmış olsa da, bunlar dönemin siyasal ve toplumsal bağlamına uyarlanarak, çoğu zaman da efsaneleştirilerek edebi metinler haline getirilmiştir. İstanbul'un alınmasından sonra Osmanlılar tarafından üretilen ve Bizans kaynaklarından alıntılanıldığı iddia edilen erken dönem metinlerini inceleyen Stefanos Yerasimos bu durumu, Osmanlıların yeni başkentlerinin tarihini öğrenmek yerine, onu kendilerinin yeniden yarattıkları biçiminde açıklamaktadır.⁵⁷ Bunlar, Ayasofya efsanelerinde olduğu gibi Osmanlı siyasal ve toplumsal bağlamına uygun olarak değişiklik ve eklemelerle oluşturulmuş yeni anlattırlardır ve aynı zamanda İstanbul'un Osmanlı öncesi dönemine ait yapılarına, anıt sütun ve heykellerine fethi kamusal bellekte canlı tutan birer sembolik araç olarak toplumsal meşruiyet kazandırmıştır. Böylece gazetelerle dolaşıma giren bu bilgilerle kentsel sahnenin doğal birer parçası olan bu yapıların ve nesnelerin efsane ve tılsımlarla örülmüş olan toplumsal bağlamı önemli bir değişim geçirmeye başlamıştır.

56 Eyice'nin ("İstanbul'un Fetihden Önceki", s. 86-7) yaptığı incelemeye göre, Rumca yayınlanan orijinal kitapta İstanbul ve civarından bahseden kapsamlı bölümün ardından *Dictionnaire des Antiques*'den tercüme edilerek aktarılmış mimarlık tarihi üzerine bir metin, bu alandaki eserlerle ilgili bir fihrist ve yazarlarının biyografileri de yer almaktadır.

57 Stefanos Yerasimos, *Kostantiniye ve Ayasofya Efsaneleri*, İstanbul: İletişim, 1993, s. 9.

İstanbul'un Bizans dönemine ait kentsel coğrafyasına ve mimarisine yönelik yeni bilgilerin Osmanlıca okuyucularının gündemine girdiği bu eşikte tarihsel bilginin niteliği de önemli bir değişim geçirmektedir. Bu doğrultuda, Osmanlı bilimsel hayatının önemli resmi aktörlerinden biri olan Münif Paşa da, 1863 yılında halkı "bilimle tanıştırmak" üzere yayınına başladığı *Mecmûa-i Fünûn*'un farklı sayılarında kent ve mimarlık tarihine yeni bir bilimsel bilgi türü olarak önemli yer ayırır. Üyeleri arasında etnik ve dinsel ayırım yapmayan ve üyelerinden iyi bir Osmanlıca bilgisinin yanı sıra bir de Batı Avrupa dili veya modern Yunanca biliyor olmalarını talep eden Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye'nin çıkardığı dergide yayınlanan ve İstanbul'un Osmanlı öncesi Bizans dönemlerini konu eden bu metinlerde özellikle iki Rum üyenin katkısı büyüktür. Bunlardan ilki, Kostantinidi (Paşa) (Alexander Constantinidis) (?-1890),⁵⁸ dergide yayınlanan, Ayasofya'nın bir Bizans kilisesi olarak ilk inşaatından başlayarak tarihçesini ve genel mimari özelliklerini ayrıntılı olarak anlatan "Târih-i Ayasofya" isimli yazı dizisinin yazarıdır. Dört bölümlük bu yazı dizisinde⁵⁹ yapının tarihi, Osmanlıların eline geçtiği güne kadar oldukça detaylı ve akademik bir dille anlatılmış, hatta Ayasofya ve Avrupa'daki bazı önemli katedral ve kiliselerin kubbe çap uzunlukları arasında yapılan karşılaştırmanın da gösterdiği gibi bina Avrupa mimarlığının bir parçası olan bir kilise olarak ele alınmıştır. Sonuçta, Osmanlı-Türk toplumunun hakkında çok az bilgisi olan ve ayrıntılı bir biçimde anlatılan Osmanlı-öncesi dönemini içeren bu tarih metni "İstanbul'da gerek cesâmeti ve gerek fenn-i mi'mârî ve san'atca şâyân-ı dikkat birçok ebniye ve âsâr-ı atikâ mevcûd olup bunların herbiri erbâbı indinde birer 'ilm-i bahâdır. Âsâr-ı mezkûrenin ismi olan Ayasofya câmi'-i şerifinin târihi cümleye ve bilhusus Dersaadet ahalisine nisbetle söz olur" ifadeleriyle belirtildiği gibi özellikle de İstanbul sakinlerine hitaben yazılmıştır. Bu metin, daha sonra Ceride-i Havâdis Matbaası'nda *Târih-i Ayasofya* (1868) adıyla kitap olarak da basılmıştır. *Mecmûa-i Fünûn*'da yayınlanan diğer kent ve mimarlık tarihi metinlerini hazırlayan başka bir Osmanlı Rum aydını ise Fardis'tir (Alexander Themistoklis Phardys). Bir süre Berlin'deki Osmanlı elçiliğinde baştercümanlık yapmış olan Fardis'in *Mecmûa-i Fünûn* için hazırladığı metinler arasında Yunanca Herodotus ve

58 Dönemin aktif Osmanlı Rum aydınlarından biridir ve Tercüme Odası'nda başladığı devlet memurluğunda yükselerek Meclis-i Maarif-i Kebir üyeliğinde de bulunan ve paşa ünvanı alan Konstantinidis, Rum cemaati içinde de aktif bir konumdadır ve özellikle Osmanlı Rumlarının Osmanlıca öğrenmeleri için gramer, sözlük ve ders kitapları hazırlamıştır. Daha fazla bilgi için bkz. Johann Strauss, "The Millets and the Ottoman Language: The Contribution of Ottoman Greeks to Ottoman Letters (19th-20th Centuries)", *Die Welt Des Islams, New Series*, 1995, sy. 35/2, s. 227.

59 Bu metin farklı tarih metinleriyle değişimli olarak ve uzun aralıklarla tefrika edilmiştir: *Mecmûa-i Fünûn*, sy. 32, s. 295-302, Ş.1281/12.1864; sy. 33, s. 346-55, R.1281/01.1865; sy. 40, s. 266-71, B.1283/12.1866; sy. 47, s. 80-5, S.1284/07.1867.

Xenophon'un eserlerine dayanan bir antik Pers tarihçesinin ("Târih-i Mülûk-i Fûrs-i Kadîm") yanı sıra Ayasofya tarihi ile değişimli olarak yayınlanan, "Târih-i Kostantiniye" başlığıyla altı bölümden oluşan kentin Bizans tarihi anlatısı da bulunur.⁶⁰

Diğer taraftan yine aynı dergide 1866 yılının Haziran ayında, yine Fardis tarafından kaleme alınan ve Çemberlitaş'ın Bizans dönemini konu eden bir tarihçe yayınlanmıştır.⁶¹ Bu tarih aynı zamanda bu sütunun restorasyonu için açılan bir mimari yarışmayla eş zamanlı olduğu için oldukça önemlidir. At Meydanı'ndaki tamirattan yaklaşık on sene sonra, 1867 senesinde dönemin Osmanlıca ve Fransızca yayınlanan gazetelerinde yer alan bir ilan ile yönetim, büyük Hocapaşa yangınında zarar gören Çemberlitaş'ın tamiri için "fenn-i hendese ve mi'mârîde mâ'lûmat sahibi olanlar"dan bin frank ödül karşılığında farklı öneriler talep etmiştir.⁶² Osmanlı mimarlık tarihinde bilinen ilk yarışma olarak kabul edebileceğimiz bu gelişme,⁶³ nesnesi Osmanlı öncesi İstanbul'una ait ve Bizans imparatoru Constantinus tarafından kendi adına yaptırdığı forumun ortasına 328 yılında Roma'dan getirterek diktirdiğı bir antik sütun olduğu için oldukça ilginçtir. En son XVIII. yüzyılda çemberleri tamir edilen bu sütun, bu kez ilan metninde talep edildiğine göre ilk haline yönelik bir araştırmadan sonra geliştirilecek farklı öneriler arasından seçilecektir.⁶⁴ Ödülün para biriminin frank olması ve ilanın Fransızca gazetelerde de yayınlanması bu yarışma ile yönetimin Avrupalı bir kamuoyuna da seslendiğini gösterir. Esasen 1846 yılında Aya İrini'deki silah ve antik nesnelere koleksiyonunun ilk Osmanlı müzesi olarak yeniden düzenlenmesi için alınan karar, Osmanlı Devleti'nde yeni bir tarih ve arkeoloji ilgisinin filizlenmeye başladığını işaret etmektedir.⁶⁵ Aynı zamanda 1846-48 yılları arasında Ayasofya'nın Gaspere Fossati tarafından

60 *Mecmûa-i Fünûn*, sy.37, s.121-28, Ra.1283/08.1866; sy. 39, s. 229-36, C.1283/10.1866; sy. 46, s. 1-6,36-44, M.1284/05.1867; sy. 47, s. 75-9,80-5, S.1284/06.1867.

61 *Mecmûa-i Fünûn*, sy. 35, s. 46-9, S.1283/06.1866.

62 *Tasvîr-i Efkâr*, sy. 403/4, 26.S.1283/02.05.1866; *Ceride-i Havâdis*, sy. 440, 24.S.1283/30.04.1866; (Fransızca olarak) *Journal de Constantinople*, 25 Mars-3 Avri1 1866.

63 Osmanlı topraklarında ilk mimari yarışma İngiliz hükümeti tarafından 1856 yılında Kırım Savaşı anısına Beyoğlu'nda yapılacak olan kilise için İngiliz mimarlar arasında düzenlenmiştir. Detaylı bilgi için bkz. Mark Crinson, *Empire Building: Orientalism & Victorian Architecture*, London and New York: Routledge, 1996, ss. 138-66. Ancak Çemberlitaş yarışması Osmanlı Devleti tarafından düzenlenen ilk mimari yarışmadır.

64 Arşivde yapılan araştırmalarda bu yarışmada teslim edilmiş bir proje bulunamamıştır. Ancak Bellinzona'daki Fossati Arşivi'nde küçük kardeş Guiseppe Fossati imzalı bir proje bulunmaktadır. Ekinde bir mektup da yer alan bu proje bu yarışma için hazırlanmış ancak büyük bir olasılıkla teslim edilmemiştir. Bu konuda daha ayrıntılı bir tartışma için bkz. Akyürek, *Bilgiyi Yeniden İnşa Etmek*, s. 131-41.

65 Bu konuda ayrıntılı ve güncel bir tartışma için bkz. Wendy Shaw, *Possessors and Possessed: Museums, Archaeology and the Visualization of History in the Late Ottoman Empire*, Berkeley: University of California Press, 2003.

yapılan tamiratı esnasında ortaya çıkarılan mozaiklerle birlikte yapının bir Bizans kilisesi olduğunu yeniden hatırlatan ve ardından yapılan yayınlarla Avrupa’da yeni bir kamuoyu yaratılmasını sağlayan gelişmeler, hem Ayasofya’nın hem de İstanbul’un değerli bir ganimet olduğu bilgisini yeniden üretmiştir. Tanzimat dönemi boyunca Osmanlı yönetiminin öncelikle İstanbul’un Osmanlı-öncesi tarihsel dokusuyla kurduğu bu yeni ve dinamik ilişki ise, Avrupa’da yoğun bir biçimde üretilen ve gazete tefrikalarında gözlemlendiği gibi çeşitli mecralarla Osmanlı bağlamına aktarılan bu yeni bilgiyle beslenmektedir. Aynı zamanda bu ilgide, Osmanlı Devleti’nin XIX. yüzyılın ikinci yarısı boyunca arkeoloji disiplini aracılığıyla Avrupa ile yürüttüğü emperyal rekabetin de payı vardır. Sonuçta yapılan bu yayınların gösterdiği gibi, Batı Avrupa’nın entelektüel çevrelerinde artan Helen ve Bizans tarihine yönelik ilgiden haberdar olan İstanbul’un yeni aydın grubu, aynı zamanda öznesi oldukları gazete ve dergi yayıncılığıyla Osmanlı bilimsel pratiklerinin içeriğini yeni bir tarih anlayışını dahil ederek dönüştürme girişiminde bulunmaktadır.

Tanzimat döneminde ortaya çıkan bu yeni durum, bir yandan XIX. yüzyılda Avrupa’da tarihin profesyonel bir disiplin olarak kuruluşuna eşlik eden arkeolojinin önemli bir araştırma alanı olan Osmanlı Devleti topraklarının gördüğü büyük ilgiye, diğer taraftan da Osmanlı tarih düşüncesinin değişen içeriğine bağlıdır. Osmanlı devlet felsefesinde önemli yeri olan antik Yunan düşüncesinin yeni bir biçimde gündeme getirildiği ve İstanbul’un Osmanlı-öncesi, “öteki” geçmişinin farklı bir biçimde yeniden hatırlatıldığı bu gelişmeler, aynı zamanda kapalı ve sınırlı bir dünya görüşünün Tanzimat döneminde Avrupa ile artan ilişkilere de bağlı olarak geçirdiği değişime de paraleldir. Tanzimat sürecinde Osmanlı tarihyazıcılığında Ahmet Cevdet Paşa’nın ilk cildi 1854’te yayınlanan *Tezâkir*’i ile görünür olan belirgin kırılma, Osmanlı tarihinin Avrupa tarihinin bir parçası olarak kabul edilmeye başlanmış olmasıdır.⁶⁶ Ancak, İstanbul’da yeniden görünür olan sayısız Bizans eserinden At Meydanı ve Çemberlitaş gibi kentin en görünür yerlerindeki tamir edilmesi ve anıtlaştırılması bu yeni tarihsel ilginin de sınırlılığına işaret etmektedir. Sonuç olarak bu dönemde artan tarih ilgisine paralel olarak dönemin farklı gazetelerinde tefrikalar halinde ya da kitap olarak yayınlanan çeviri metinler ile Bizans dönemine ait tarihi yapıların ve bir bütün olarak kentin yeni ve evrensel bir tarihin parçası olduğu gösterilirken, bu yayınlar aynı zamanda iktidar tarafından girilen seçmeci ve sınırlı “restorasyon” a kamusal alanda meşru bir zemin yaratırlar. Bu doğrultuda önem kazanan gelişme ise, İstanbul’un tarihsel varlı-

66 Bu iddia farklı yazarlar tarafından dile getirilmiştir; Mükrimin Halil Yınanç, “Tanzimattan Meşrutiyete Kadar Bizde Tarihçilik”, *Tanzimat I*, Ankara: MEB, 1940, s. 576; Zeki Arıkan, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Tarihçilik”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, İstanbul: İletişim, 1985, c. 6, s. 1585; Christoph Neumann, *Araç Tarih Amaç Tanzimat: Tarih-i Cevdet’in Siyasi Anlamı*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999, s. 33.

ğna ve görünürlüğüne dair hem bilimsel bir merakın nesnesi hem de Batı'ya karşı kültürel bir direnç mekanizması olarak araçsallaşabilen ve yeni bir tarih bilgisiyse beslenen yeni bir söylemsel alanın açılmış olmasıdır. Bu doğrultuda İstanbul, tarihsel dokusuyla birlikte Tanzimat bürokrat ve aydınının öznesi olduğu bir süreçte hem kentliler için hem de Çemberlitaş yarışmasıyla görünür olduğu gibi mimarlar için yeni bir bilgi alanı olarak inşa edilecektir.

IV. Sonuç

Bu çalışma Tanzimat'la beraber belirgin bir kırılmanın yaşandığı bir dönem önerisinde bulunmak yerine Tanzimat Fermanı'nı hazırlayan ve sonrasında yaşanan siyasal ve sosyal gelişmelerin paralelinde mimarlık ortamında da bazı önemli değişimlerin gözlemlenebileceği iddiasını tartışmıştır. Bu değişim öncelikle Batı'nın giderek artan hegemonyal etkisi altında doğru bilgiye ulaşma teknik ve pratiklerinin sorgulandığı bir toplumsal bağlam üzerinde konumlanır. Bu doğrultuda, mimarlık bilgisini ve yapı üretimini çeşitli biçimlerde etkileyen bilgi alanının geçirdiği değişim sürecini denetleyen ve aynı zamanda "konuşabilme" iktidarına sahip olan Tanzimat öznesi ise Osmanlı bürokrat ve aydını olarak tanımlanmıştır. Buna göre öncelikle bilginin değişen içeriğinin ve Tanzimat'la beraber eğitime atfedilen özel önemin ışığında mimarlık bilgisinin ve pratiğinin bu öznelere de dahil olduğu bir süreçte nasıl değiştiği, "fenn-i mi'mâri" kavramının tarihsel serüveni ile birlikte tartışmaya açılmıştır. Bilginin türleri ile ilgili, kuram ve pratik arasında değişken bir kavram olarak "fen", dönemin bilgiye yönelik taleplerine göre araçsallaşmış ve Tanzimat bürokratları tarafından talep edilen "fenn-i mi'mâri", yerli pratikleri eksik kılan farklı bir doğru bilgiyi ima etmek üzere sıkça kullanılmıştır. Diğer tarafta ilk Ebniye müdürü Abdülhalim Bey, aynı kavramdan mimarlığı sistematik bir bilgi alanı olarak kurmak üzere faydalanır. İlk örneği 1875'te basılan inşaat yapı rehberlerine verilen bir isim olarak da kullanılan "fenn-i mi'mâri" yüzyıl sonlarında Sakızlı Ohannes Paşa tarafından Avrupa'daki kavramsal bölgenin içinde sanatla ilgili olarak düşünülmeğe başlamıştır. XIX. yüzyıl içinde ortaya çıkan bu kavramsal dönüşüm, yüzyıllardır kullanımda olan ortak terminolojisiyle mimarlığın Avrupa'dakine benzer bir biçimde özerk bir disiplin olarak yeni bir doğruluk rejimi içinde nasıl yeni bir anlam kazandığına tanıklık etmektedir.

Diğer taraftan Batı Avrupa ile artan iletişime bağlı olarak İstanbul'un Osmanlı öncesi "öteki" tarihine dair yeni yapılan tercümelemlerle kent, yeni bir bilimsel merakın nesnesi haline gelirken yüzyıllardır doğal bir dekorun parçası olarak varlığını koruyan Bizans eserleri de mimarlık pratiklerinin yeni konusu olmuştur. Bu döneme kadar Osmanlı tarihyazımsal alanının tamamen dışında bırakılmış olan İslam-dışı ve Osmanlı öncesi toplumlara dair yepyeni

bir tarih bilgisi sınırlı bir okuyucu kitlesine hitap eden popüler basın ve kitap yayıncılığı ile Osmanlı yazılı kültür bölgesine dahil edilmiştir. Bu doğrultuda İstanbul'un eski bir Bizans başkenti olduğunu hatırlatan ve tarihsel coğrafyasını yeniden keşfetmeyi öneren yeni tercüme yoluyla bu gazeteler, İstanbul'un aynı zamanda değerli bir ganimet olduğu bilgisini yeniden üretirler. Aynı zamanda Osmanlı toplumsal belleğinde siyasi ve askeri bir zafer sembolü olarak İstanbul'un Bizans geçmişini canlı tutan, ancak yüzyıllar içerisinde sembolik önemi değişen eserler, Batılı bilgiye göre şekillenen yeni bir bağlamda görünürlük kazanmıştır. Bu durum merkezi iktidarın yine bu gazeteler aracılığıyla duyurduğu arkeolojik nesnelere yönelik "tamir" pratikleriyle de paralellik taşır. Böylece bu eşikten itibaren mimarlık bilgisinin içeriğiyle birlikte bu alana dahil olan kentin bilgisi de önemli bir değişim geçirir. Bu değişimin dayandığı sınırlar ve bugüne uzanan etkileri ise yeni bir tartışmanın konusu olmayı hak edecek zengin bir bağlam sunmaktadır.

Tanzimat Döneminde Mimarlığın Değişen Bilgisi: *Fenn-i Mimari*, Gazeteler ve Diğerleri

Göksun AKYÜREK*

Özet

Osmanlı mimarlığı için XVIII. yüzyıl ve sonrası üzerine, inşa edilmiş yapıların Avrupa'dakilere benzerliğini vurgulayarak geliştirilmiş olan "Batılılaşma" söylemi, ima ettiği orijinal/kopya, Doğu/Batı ayrımları nedeniyle problemlidir. Buna karşılık XIX. yüzyıl Osmanlı mimarlığının sınırlı yazılı bağlamı içinde buralı özneyi vurgulayan yeni tarihyazımsal stratejiler geliştirilmelidir. Burada, öznesi Tanzimat bürokrat ve aydını olarak belirlenen ve Batı'ya göre biçimlenen söylemsel alanda, mimarlık pratiklerini de yakından ilgilendiren doğru bilgi mekanizmasının yeniden kurulduğu iddia edilmektedir. Bu doğrultuda Tanzimat döneminde mimarlık bilgisinin değişimine tanıklık eden *fenn-i mi'mârî* teriminin hangi söylemsel pratikler içinde kullanıldığı ve taşıdığı anlamın bu pratiklere paralel olarak nasıl dinamik tutulduğu sorgulanmaktadır. Diğer taraftan da mimarlık bilgisinin değişen içeriğine paralel olarak İstanbul üzerinden görünür olan kentin tarihsel dokusunun yeni filizlenen ve popüler bir bilgi alanı olarak bu bölgeye nasıl dahil edildiği tartışmaya açılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tanzimat Dönemi, Batı, Bilgi, *Fenn-i Mi'mârî*, İstanbul

The Transformation of Architectural Knowledge Throughout the Tanzimat Period: *Fenn-i Mimari*, Newspapers and Others

Göksun AKYÜREK

Abstract

The discourse of “westernization” utilized for discussing the eighteenth and nineteenth century Ottoman architecture emphasizes the formal similarities of these buildings to those in Europe. This is quite problematic because it implies conceptual oppositions such as original/copy or East/West. Instead, it is argued here that there is need for a new historiographical strategy with further emphasis on the Ottoman subject for discussing the nineteenth century Ottoman architecture in regard to its limited textual context. Thus, this study proposes that in this period the mechanism of true knowledge has been reconstituted upon the discursive field shaped in line with the discourse on West and the subject of this process is the Tanzimat bureaucrat/intellectual. This transformation also has direct influence on the architectural practices. In this respect, it is aimed here to discuss how the term *fenn-i mi'mârî* (“science” of architecture) was utilized in certain discursive practices in tune with the transformation of architectural knowledge and how the meaning it implied was transformed accordingly. In addition, this study examines how the historic fabric of the city that became visible through Istanbul was further included within the concurrent territory of architectural practices as a newly flourishing and popular realm of knowledge.

Keywords: Tanzimat Period, the West, Knowledge, “Science” of Architecture, Istanbul